

KUTADGU BILIG'IN DEVLET FELSEFESİ İ*

Yrd. Doç. Dr. Nejat DOGAN

Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
nejatdogan@yahoo.com

Özet

İlk Türk-İslam eseri olması nedeniyle Kutadgu Bilig, Türklerin en önemli politik teori hazinesidir. Buna rağmen, bugüne kadar eser üzerinde yeterince durulmamıştır. Ayrıca bu eser hakkında bugüne kadar yazılan birçok şey gerçeği yansıtmamaktadır. İşte bu makale, bir yandan literatürdeki bu eksikliği doldurup yanlışleri düzeltmeye çalışırken, diğer yandan da Kutadgu Bilig'in temel politik mesajının ne olduğunu irdelemektedir. İnceleme göstermektedir ki, Kutadgu Bilig demokratik, laik, sosyal bir hukuk devletini işaret etmektedir. Kutadgu Bilig'in günümüzde ne anlama geldiğinin yorumlanması, sadece eserin zenginliğini göstermek açısından değil, Türk-İslam devletlerinin yönetsel örgütlenmeleri açısından da önem taşımaktadır.

Giris:

“Kutadgu Bilig,
hala el sürülmemiş bir abide halinde
karsımızda durmaktadır.”¹

Bu makalede amacım, Türk-İslam kültürünün ilk yazılı eseri olan Kutadgu Bilig'in temel devlet felsefesini açıklamaktır. Öyle düşünüyorum ki, ancak bu sayede bugünkü Türk-İslam toplumlarının siyasal örgütlenmesini gözden geçirebilir ve bu toplumların yeniden yapılanmalarına yönelik bazı tavsiyelerde bulunabiliriz. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları ve en son Afganistan'da görülüşü gibi bazı İslam toplumlarında karışıklık yaşanması bu tür bir girişimi daha da önemli kılmaktadır.

Bu makaleyi yazmaya beni iten temel neden, Kutadgu Bilig hakkında bugüne kadar söylenenlerin çoğunun yanlış olması ve ayrıca asıl söylenmesi gerekenlerin söylenmemesidir. Diğer bir deyişle, Kutadgu Bilig hakkındaki bilimsel çalışmalar belirli konulara saplanıp kalmış bulunmaktadır. Bugüne kadar araştırmacılar, genel olarak, Yusuf Has Hacib'in kimden aktarılmış olabileceği konusunu tartışmışlar ve Kutadgu

Bilig’de Çin, Hint ve İran kültürlerinin etkileri ile Budizm, Manihaizm, Zoroastroizm gibi dinlerin izlerini aramışlardır. Bu konularla bilim ilgilenmelidir. Ancak bu uğras Kutadgu Bilig ile ilgili bir dipnot olması gerekirken, asil tartışma halini almıştır. Birçok yanlışlık ve yanlışlara daha bastan yol açmasının yanında, bu tür yaklaşımın bilimsel açıdan temel hatası Kutadgu Bilig ve onun yazarı Yusuf’un bakış açısının ileriye yönelik olduğu gerçeğini göz ardı etmesidir. 1069/1070 yılında tamamlanan eserin bu tarihten sonraki dönemler için önemi incelenmemiş, bunun yerine daha önceki felsefi akim ve kültürlerin etkisi araştırılmıştır. İşte, burada savunduğum yeni yaklaşım (metot), Yusuf’un o günden ileriye nasıl görmemizi istediğini araştırmayı ve bugünkü politik yapılanmalara bakarak Kutadgu Bilig’in temel devlet yapısı konusunda ne söyleyebileceğini ortaya çıkarmayı amaçlar. Asil önemli olan Kutadgu Bilig’in 1069/1070’deki siyasi ve toplumsal çevre açısından değil, bugünkü çevre ve bugün için yorumlanmasıdır. Zaten, Yusuf da eserde bize şöyle seslenmektedir: “dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi.”²

İşte Kutadgu Bilig’e bu açıdan yaklaşıldığında görülmektedir ki, Yusuf bugün dahi gerçekleştiremediğimiz bir devlet sistemini aslında o günden bize vermiştir. Kutadgu Bilig’de öngörülen devlet, *demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir*. Eserinin adından da anlaşılacağı gibi, her iki dünyada insanları mutluluğa ulaştırmayı amaçlayan Yusuf, ideal devletin nasıl olması gerektiğini ele almış ve büyük bir ileri görüşlülükle Türk-İslam toplumlarının yapılanması üzerine önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Yusuf’un 1069/1070 yılında söyledikleri Batı toplumlarının politik felsefesinde yaklaşık altı yüz yıl sonra ilk defa ele alınacaktır.

Bu görüşlerimizi açıklamak için öncelikle bugüne kadar eser hakkında söylenenlerden bazı örnekler vereceğiz, sonra eserin incelemesine geçerek demokratik devlet, laik devlet, sosyal devlet ve hukuk devleti kavramları üzerinde duracağız. Bu açıklamaları yaparken, okuyucunun Kutadgu Bilig’in konusunu ve hikaye örgüsünü az-çok bildiği farz edilmektedir. Ancak okuyucuya eserin temel karakterleri ve bu karakterlerin neyi temsil ettiği konusunda kısa bir animatmada bulunmak yararlı olabilir.

Kutadgu Bilig, dört ana karakter arasında geçen diyaloglardan oluşmaktadır. Eserdeki bu dört ana karakterin her birinin belirli bir sosyal rolü vardır ve her biri belirli bir değeri temsil eder. Küntogdi hükümdardır ve hukuku temsil eder; Aytoldi vezirdir ve saadeti temsil eder; Ögdülmis de vezirdir ve akli temsil eder; Odgurmis ise aşıktır ve akibeti temsil eder.³ Eserin öyküsü şöyle özetlenebilir. Aytoldi devlet hizmetine girmeyi çok istemektedir. Bir yakini aracılığıyla o dönemin has hacibi ile tanışır ve hacip

kendisini hükümdarin huzuruna çıkarır. Hükümdar, Aytoldi'dan hoslanır ve kendisini vezir yapar. Bir süre sonra Aytoldi ölür ve geriye tek oğlu Ögdülmiş'i bırakır.⁴ Hükümdar Ögdülmiş'in yetismesini ve eğitimini üstlenir. Akıllı ve bilgili olan Ögdülmiş, hükümdarin gözüne girerek bir süre sonra vezir olur. Ögdülmiş'i çok seven ve onu kaybetmekten korkan hükümdar, ona yardım edebilecek ve gerekirse onun yerini alacak akıllı ve bilgili bir kişi daha arar. Bu amaçla Ögdülmiş arkadaşısı Oğurmiş'i hükümdara tavsiye eder. Hükümdar bu kişiyi kendi hizmetine almak istese de, basarılı olamaz. Oğurmiş, insanlardan uzak bir yerde ibadetine devam etmek ister. Daha sonra, Ögdülmiş de devlet hizmetinden çekilip kendini tamamen ibadete vermek ister; ancak, Oğurmiş buna karsi çıkar ve herkesin yerinde kalmasını ve topluma en iyi hizmeti bu şekilde verebileceklerini söyler. Bir süre sonra, Oğurmiş ölür ve geride müridi Kumaru'yu bırakır. Vezirleri ve Oğurmiş'in öğütleri sayesinde hükümdar, iyi kanunlar yaparak memleketi düzene koyar ve ülke refaha kavusarak halk mutlu bir yaşam sürer.

I. Kutadgu Bilig Üzerine Bazı Söylenenler:

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kutadgu Bilig üzerine yazılmış birçok incelemede belirli bir yaklaşım hatası yapılmıştır. Bu incelemelerin yüzü geriye dönük olmuştur; Yusuf'un düşünceleri belirli felsefe ve kültürlerle karşılaştırılarak, Kutadgu Bilig'in ne siyaset felsefesi araştırılmış ne de bugün açısından eserin öğretileri değerlendirilmiştir. Örneğin Halil İnalcık Kutadgu Bilig'i, Hint ve İran nasihatname ve siyasetnamelerindeki konular açısından irdeleyerek şu sonuca varmaktadır: "Netice itibarıyla, Kutadgu Bilig'de devlet anlayışının ve siyaset ve ahlak kaidelerinin geniş ölçüde Hint-İran kaynaklarına dayandığına şüphe yoktur."⁵ Diğer taraftan Fuad Köprülü, eserin edebi şekil açısından İran kültürünün etkisi altında yazılmış olduğunu düşünmekte ve "vezin ve nazım şekli bakımından İran Sehnamesi'nin bir taklidi karşısında bulunuyoruz" yorumunda bulunmaktadır.⁶ Köprülü aynı zamanda "Kutadgu Bilig ideolojisinin siddetle İbni Sina tesirleri altında" olduğunu düşünmektedir.⁷ Sadri Maksudi Arsal ise "Yusuf Has Hacib'in eserinde İbni Sina felsefesinin tesiri değil, Farabi ile Çin filozofu Konfüçius felsefelerinin izlerini" gördüğünü söylemektedir.⁸ Son dönemlerde eser üzerinde bir kitap yazan Mahmut Arslan da sunları söylemektedir: "Yusuf, tipki Sokrates, Platon ve Farabi'de olduğu gibi toplumun ve devletin temelini bilgiyi ve bilgeliği koyuyor."⁹ İbrahim Kafesoglu da Kutadgu Bilig üzerindeki çalışmasının önemli bir kısmını eserdeki "yabancı tesirlere" ayırmıştır.¹⁰ Birbirleriyle çeliştiği gerçeğini bir tarafa bırakarak, bütün bu

söylenenlerin doğru olduğunu kabul etsek bile, bu tezlerin Kutadgu Bilig ve Yusuf'un söyledikleri konusunda bizi fazla ileri götürmeyeceği açıktır.

Bazı araştırmacıların sadece bilimsel yaklaşımlarına değil, eser hakkındaki düşüncelerine de katılmak oldukça zordur. Örneğin, Saadet Çagatay "Kutadgu Bilig'deki Odgurmîş'in Kisiligi" adlı makalesinde Odgurmîş'in Budist olduğunu savunmakta¹¹ ve Yusuf'un eserinin özgünlüğünü zedeleyen su sözleri sarf etmektedir: "Kutadgu Bilig'in öğütlerine benzer devlet idaresi ile ilgili konular çok daha evvelce vardı. Yusuf Has Hacib'in bu eski eserleri bilmiş olması gerekir, belki de bunları örnek almıştır."¹² Agop Dilaçar da Çagatay'in bazı görüşlerine katılmakta ve su sonuca varmaktadır: "Prof. Saadet Çagatay Kutadgu Bilig'in zahit kahramanı Odgurmîş'in Buddhacı olduğunu ileri sürmüştür, buna karşılık Ögdülmîş'in de 'hamt edilmiş, Muhammet' anlamını alarak, İslam'ın peygamberini temsil ettiğini söylemiştir. Sayın Saadet Çagatay'in her iki sanisi de doğru olabilir."¹³ Öncelikle, Kutadgu Bilig'de rastlanan bazı konuların daha önce ele alınmış olması, Yusuf'un o eserleri bildiği ve onları taklit ettiği anlamına gelmez. Çünkü ahlak, din ve siyaset gibi konular insanlık tarihi kadar eskidir. İkinci olarak, aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, Kutadgu Bilig'in temel konularından biri İslam'da ve diğer dinlerde görülen "insan içine karışma" ile "inzivaya çekilme" arasındaki mücadeledir ve Odgurmîş da eserde insan içine karışmayan bir kişiliği canlandırır. Bu tür bir davranış Buddhizm'e özgü değildir.¹⁴ Kaldı ki, eserde Hazreti Muhammet'in Ögdülmîş gibi ancak hükümdardan sonra gelebilecek ikincil roldeki birisi tarafından temsil edilmiş olması pek de akla yatkın değildir. Ayrıca Yusuf, Kutadgu Bilig'in daha ilk başında "Tanrıya, Peygambere, ve Dört Sahabeye mehdini söyleyerek" bunları eserindeki diğer karakterlerden kesin biçimde ayırır.¹⁵

Kısaca, Kutadgu Bilig üzerine bazı yanlış yorumlar yapıldığı gibi, konu üzerinde en fazla bilgi sahibi kişiler Yusuf'un kimlerin ve hangi kültürlerin etkisi altında kalmış olabileceğini araştırmışlar ve geriye dönük bir sosyal bilim yaklaşımı içinde olmuşlardır. Eser üzerinde asıl tartışılması gerekenler tartışılmamıştır. Bu konulardan biri, Yusuf'un nasıl bir devlet felsefesi çizdiği ve devletin temel örgütlenme yapısı konusundaki görüşleridir. Aşağıda bu konuyu ele alacağız ve yeri geldikçe daha önceki yaklaşım üzerine eleştirilerimizi sürdüreceğiz.

II. Kutadgu Bilig'in Temel Devlet Felsefesi:

Kutadgu Bilig'de Yusuf bize bir Türk-İslam devletinin temel felsefesini çizmektedir. Bu felsefe, *demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletini* isaret

etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, devletin bu niteliklerinin Kutadgu Bilig’de birbirine siki sikiya bagli olmasidir. Bugüne kadar Kutadgu Bilig incelemelerinde, belki de Yusuf’un karakterlerini hükümdar-vezir seklinde ayrima tabi tutmasi nedeniyle, belirli bir hiyerarsik sistem aranmistir. Töre (kanun), kut ve akıl, sadece astlik-üstlük iliskisi içinde incelenmistir. Ancak, eser dikkatli okundugunda anlasilmaktadir ki, Yusuf’un çizdigi tüm karakterler, bunlarin temsil ettigi degerler ve bu degerlerin bizi götürdüğü temel devlet nitelikleri birbirinden ayrilamaz. Örneğin, töreye uymadan insan kut alamaz; hukuk devleti olunmadan sosyal devlet olunamaz. Diger taraftan, haklarinin ödenmedigi bir insan, devletin degerleriyle uyumlu yasayamaz; yani, sosyal devlet olunmadan hukuk devletinin temelleri saglamlastirilamaz. Asagida devletin her bir niteligi üzerinde durdugumuzda bu nokta daha iyi anlasilacaktır.

1. Demokratik Devlet:

Bir noktaya isaret etmemiz gerekir ki, Kutadgu Bilig demokratik bir devlet sistemini açıklar ve tavsiye eder dedigimizde, demokrasinin bugünkü sekil sartlari ile 11.yüzyilin sartlari arasindaki farki göz önünde bulundurmalıyız. Kutadgu Bilig’de bugünkü demokratik rejimlerin tüm niteliklerinin açıklandigini degil, ve fakat bu niteliklerin temelleri bulduğunu, 11.yüzyil sartlarında çok ileri bir demokratik yapıyı isaret ettigini ve bu nedenle eserin politik mesajinin ileriye yönelik oldugunu savunuyoruz. Demokratik devletin önemli niteliklerini ve bunlarin Kutadgu Bilig’deki yerini söyle açıklayabiliriz:

a. Gücün Sinirlendirilmesi:

Demokratik devlet dedigimizde, herseyden önce, devleti yönetenlerin gücünün, yani iktidarın, sinirlendirilmesi anlasilmalidir. Demokratik devlet genel olarak, gücün tek elde toplandigi ve sinirlendirilmediği totaliter-otoriter devletin karsiti olarak belirlemektedir. Demokrasilerde devleti yönetenler anayasa ve yasalar, ayrıca demokratik sistemin köklesmesi oranında demokratik gelenek ve degerler tarafından denetim altında tutulur ve güçleri sinirlendirilir.¹⁶

Kutadgu Bilig’de, ve genel olarak eski Türk toplumlarında, hükümdarın gücü ilk önce töre ile sinirlidir. Hükümdarlar töreye göre, ve eger töre isterse, is basina gelir ve kendileri de töre koyarlar. Basarili olmayan hakanlarin töre tarafından istenmediği düşünülür.¹⁷ Kutadgu Bilig’de hükümdar Küntogdi’nin bizzat kanunu, yani bir anlamda töreyi temsil etmesi

rastlantı değildir; töre toplumun basidir ve hükümdar yüzyıllar boyunca halkının oluşturdugu değerlere, gelenek ve görenek ile yasalara uymak zorundadır. Diğer bir deyişle, yöneticiler toplumsal değerlerin yansıması olan töreye karşı gelemezler; yetkileri töre ile sınırlıdır. Törenin Türk toplumlarında ilahi menseli olduğunun kabul edilmesi, bu sınırlamanın gücüne güç katmaktadır.¹⁸ Bu inanışa göre, töreye uymayan hükümdar sadece bu dünyada değil, öldükten sonra da huzur bulamayacaktır. Böylece hükümdar, töreyi uygulamalı ve iyi kanunlar koymalıdır. Bu konuyu aşağıda “hukuk devleti” bölümünde ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Kutadgu Bilig’de hükümdarın gücünü sınırlamaya yol açan önemli bir diğer demokratik düşünce ise *isin ehline verilmesidir*. Geniş bir açıdan bakıldığında Kutadgu Bilig, iyi yöneticiler bulma ve devlet yönetimini bu işi yapabilecek nitelikteki insanların eline bırakma mesajı üzerine kuruludur. Hükümdarın Aytoldi ve Ögdülmiş’i vezirliğe kabul ederek yanında tutmasının, bu şahıslarla hükümdar arasında geçen diğer devlet görevlilerinin sahip olması gereken nitelikler hakkındaki diyalogların ve Oğdurmış’i saraya bağlama çabasının arkasında hep “isin ehline verilmesi” mantığı yatmaktadır. “İsi is bilen kimselere ver” düşüncesi Kutadgu Bilig’in özüdür.¹⁹

Bir Türk-Islam devlet geleneği haline alan “isin ehline verilmesi” düşüncesi, bizi demokratik rejimlerde yöneticilerin yetkilerinin sınırlandırılmasını sağlayan birçok kurum ve uygulamaya götürür. Kutadgu Bilig’de bu tür kurum ve uygulamalardan en önemlileri seçim, danışma, gücün paylaşılması/devredilmesi ve görev değişimi olarak karşımıza çıkar. Sırasıyla bunlara değinelim.

Demokratik bir devlette, özellikle günümüzün demokratik toplumlarında, seçim en önemli kurum olarak belirir. Doğal olarak, Kutadgu Bilig’deki seçim anlayışını 19. yüzyılda yansıtarak 20. yüzyılda yaygınlaşacak “doğrudan seçim” olarak algılamak gerekir. “Isin ehline verilmesi” düşüncesi Kutadgu Bilig’de, yöneticilerin yeni göreve alınacakları sinama, onlar arasında bir seçime gitme sorumluluğu olarak belirir. İse alınacak kişiler, toplumun ileri gelenleri veya yöneticiler karşısına çıkar ve her açıdan sinamadan geçirilir. Örneğin Aytoldi ilk şehre gittiğinde ve hükümdar ile karşılaşmayı arzuladığında Küsemis onun kişiliğini tartar ve onu ancak iyi insan olduğuna kanaat getirdikten sonra dönemin has hacibi ile tanıştır. Has hacip de onu begendikten sonra hükümdar Küntogdi’nin huzuruna çıkarır. Bu kez hükümdar Aytoldi’yi sinar ve sonra devlet hizmetine davet eder. Yani Kutadgu Bilig’e göre: “Beyler hizmetkarlarına dikkat ve hizmete girecekleri de esaslı bir şekilde tecrübe etmelidir. Ancak kulun isin ehli olduğu görüldükten sonra, bey ona izzet ve ihsan kapısını açmalıdır.”²⁰

Aytoldi'nin sinanma süreci Ögdülmis'in vezirliğe atanmasında da tekrarlanmıştır ve aslında, yukarıda belirttiğimiz gibi, Yusuf eserin önemli bir kısmını devlet yönetimine gireceklerin nitelikleri ve seçimi üzerine diyaloglara ayırmıştır. Böylece, demokratik bir devletteki seçimin işlevini, ülkeyi yönetebilecek bilgili insanları göreve getirmek olarak görürsek, bu konunun Kutadgu Bilig'de ayrıntılı olarak ele alındığını söyleyebiliriz. Eserdeki seçim süreci, ancak ehil insanların kademeli olarak en üst devlet görevlerini üstlenebilmesine olanak tanır: “Kulu önce, tavri ve hareketi bakımından, iyice tecrübe etmeli; sonra anlayışı nispetinde ona paye verilmelidir.”²¹

Yöneticilerin seçimi, demokratik yönetim kapisini elbette tek basına açamaz. Tarihte seçilen nice insanlar bir köseye itilmiştir. İşte, Kutadgu Bilig bu seçilen insanlara, *danisma (mesveret)* kurumu aracılığıyla devlet yönetiminde etkili olma imkanını tanımıştır. Kutadgu Bilig'in diyaloglardan oluşması bir rastlantı değildir. Yusuf düşüncelerini hiç diyaloglara yer vermeden dile getirebilirdi; ancak o, karakterlerini karşılıklı konuşarak, görüş alış verisinde bulundurmakta, birbirlerinin görüşlerinden etkilendiklerini açıkça ortaya koymaktadır. İşte eserini diyaloglar üzerine kuran Yusuf, insanların birbirleriyle danisma içinde olması gerektiğini anlatmak istemistir: “Her işi...danisarak yapmalıdır; danismayan herkes işinde zarar görmüş ve sonunda pısman olup inlemistir. Dinle Tanrıdan insanlara haber getiren nebi ne der: her yapılacak işe mesveret ile çare bulunur.”²²

Danılacak kişi işinin ehli ve bilgili insanlar olmalıdır. Eserde hükümdar ve onun temsil ettiği kanunun gözünde akıl ve istisare çok önemlidir; zaten, akli temsil eden Ögdülmis de hükümdarın baş danismanıdır.²³ Aslında Kutadgu Bilig bilgili her insanı potansiyel bir danisman olarak görmektedir. Yusuf şöyle der: “İnsan için akıl ne iyi şeydir: akıllı insanlara müsavir gözüyle bakmalı. Tavrın doğru ve hareketin temiz olsun; yoldasın akıl ve müsavirin bilgi olsun.”²⁴ Böylece, Kutadgu Bilig, bilgili ve işinin ehli insanların karşılıklı danismada bulunduğu diyaloglardan kuruludur. Hükümdar Küntogdi, önce veziri Aytoldi ile, o ölünce de yeni veziri Ögdülmis ile ve aynı zamanda Odgurmis ile görüş alış-verisinde bulunur, işlerini onlara danisir. Bunun yanı sıra, Aytoldi ile oğlu Ögdülmis, Ögdülmis ile arkadaşı Odgurmis da yapacakları işi birbirlerine danisirlar. Kutadgu Bilig, sadece devlet yönetiminde değil, toplumsal yaşamda da insanların birbirleriyle danismasının önemini belirtir: “İnsan kendisi kendi işini iyice bilemez; onu baskasına danisarak yapmak faydalı olur. Ne gibi iş yapmak istersen, onu baskalarına danis; danismayan kimseye karışma, ondan uzak dur.”²⁵

Isin ehline verilmesi düşüncesi ve böylece devlet görevine alınacaklarda seçici olunması ile bu göreve seçilenlerle hükümdarin danışma içinde olması, bizi demokratik yaşamda ve Kutadgu Bilig'in demokratik örgüsünde önemli bir sonuca ulaştırır: yöneticilerin yardımcılarının bulunması, yani gücün *mutlak olmaması*. Totaliter/ otoriter ülkelerde ve mutlak hükümdarlık yönetimi altında olan yerlerde asıl olan, yöneticilerin gücünü kimse ile paylaşmaması, kararlarını tek başlarına kimseye danışmadan almalarıdır. Demokrasilerde ise asıl olan, devleti ilgilendiren önemli kararların tek kişi tarafından değil, halkın çıkarlarını gözetecek kişiler tarafından karşılıklı danışma içerisinde ve çok çeşitli görüşlerin uzlaşması sonucunda alınmasıdır.

Kutadgu Bilig'de iste bu tür demokratik bir karar mekanizması görülmektedir. Hükümdar Küntogdi, eserdeki tek kişi olmadığı gibi, her kararı tek başına alan bir yönetici de değildir. Küntogdi'nin, sarayın yönetiminde kendisine yardımcı olan kapıcıbaşı, katip, aşçıbaşı, içkicibaşı gibi görevlilerin yanında bugünkü demokratik yaşamda her biri bir bakanlık tarafından temsil edilen çok önemli yardımcıları bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: vezir (başbakanlık), subaşı (genel kurmay başkanlığı ve milli savunma bakanlığı), elçi (dışişleri bakanlığı), hazinedar (maliye bakanlığı), kadi (adalet bakanlığı), ve muhtesiptir (içişleri bakanlığı ve polis/belediye teşkilatı).²⁶ Ayrıca, Yusuf bu yardımcılarının dışında bir de "hükümdara vekalet edecek kimse"den bahsetmektedir ki, vekalet makamının o dönemde bile otomatik olmaması gerektiğini anlamaktayız. Yusuf burada doğrudan "veliaht" veya "hükümdarın oğlu" gibi vekalet edecek şahısları sıralayabiliyordu. Vekalet kurumunun isin ehline bırakılması ve törelere uygun olarak işlemesi gerektiği için belirli kişiler ismarlama bir şekilde vekil olarak adlandırılmaz. "Halkın huzur bulması ve saadetle yaşaması için, [hükümdara vekalet edecek kişinin] dürüst ve güvenilir bir kimse olması şarttır."²⁷

Kutadgu Bilig'de devlet işleri, hükümdarın işlerinin ehli ve bilgili olan yardımcılara danışması ve bu danışma sonucunda alınan kararlar doğrultusunda yürütülmektedir. Hükümdarın yardımcılarının olması gerektiği eserde sık sık karşımıza çıkan bir düşüncedir. Örneğin vezir arayışında olan Küntogdi eserin daha ilk başında şöyle düşünür: "Memleketin her işini kendim yapamam...Yardımcı çok olursa, bey zahmet çekmez; onun her işi yoluna girer ve nizam bozulmaz. Bil ki her işte yardımcı gerektir; beylik işinde ise kendine daha çok yardımcı edinmeye bak."²⁸ Kısa, Küntogdi Kutadgu Bilig'de karşımıza mutlak hükümdar olarak çıkmamakta; tam aksine, devlet işlerinde basta vezir olmak üzere birçok yardımcısı bulunmaktadır.

Burada önemli olan bir diğer konu ise, hükümdarin salt yardımcılarının bulunması ve hükümdarin bunlara danışması değil, hükümdarin devlet yönetiminde politik gücü, yani *iktidari*, *bu kişilerle paylaşmasıdır*. Gücün paylaşılmadığı ve yetkinin devredilmediği bir rejimde, devleti yönetenlerin ne kadar çok yardımcılar olursa olsun demokratik değerlerden söz edilemez. İşte Kutadgu Bilig’de hükümdar ile vezirleri arasındaki geçen konuşmalarda devlet işlerinin bizzat vezirlere devredildiğini görüyoruz. Zaten Küntogdi’nin iyi vezirler araması ve bu makama aday olanları bizzat kendisinin sinaması, bu nedenden dolayıdır; hükümdar devlet işlerini teslim edebileceği bilgili ve güvenilir yardımcılar aramaktadır. Kutadgu Bilig’de görüyoruz ki: “Hükümdar Ögdülmiş’i takdir etti ve ona itimat ederek, bütün işleri onun eline bıraktı.”²⁹ Hükümdar, her işi kendisinin yapabilmesi için ne yeterli zamani ne de bilgisinin olduğunun ayrimindedir. Devleti temsil eden en üst makam hükümdarlık olmakla birlikte, yönetimdeki önemli işler vezir ve diğer görevliler tarafından yerine getirilmektedir. Ögdülmiş, hükümdara şöyle seslenir: “[Hükümdardan] sonra, onun yerine, hareket ve söz ile memleketi hükmeden insan vezirdir.”³⁰ Küntogdi da vezirinin bu sözlerini onaylayarak “Sen benim gözüm ve kulagimsin, sen gör ve isit; uygunsuz ne görürsen, onu öyle bırakma, düzelt” der.³¹

Bu gücün paylaşımı ve yetki devri konusunda önemli bir nokta da, Kutadgu Bilig’de makamlarda bulunanların faniliginin vurgulanması ve “görev değişimi” için sürekli yeni insanların yetistirilmesine önem verilmesidir. Bu bir nevi bugünkü devlet yönetiminde görülen bürokratik yapı ve kadroların olusturulmaya çalışılmasıdır. Örneğin Küntogdi, Ögdülmiş yasıyor olmasına rağmen yeni bir vezir bulma telasına düşmekte ve bu nedenle Odgurmiş’i saraya davet etmektedir. Küntogdi Ögdülmiş’e şöyle seslenir: “Senin gibi daha başka biri bulunmuş olsa idi, senden önce veya senden sonra aynı yolu takip etmiş olurdu.”³² Ögdülmiş de bu görüşü benimser ve hükümdari şöyle yanıtlar: “Ne kadar çok olursa olsun, memleket işine yardımcılar ara; memleket böyle tanzim edilir.”³³

b. Yöneten-Yönetilenler Arasındaki İlişkiler:

Demokratik yaşamın önemli bir unsuru olan gücün sınırlandırılmasını yukarıda ele aldık. Ancak, dikkat edilirse, bu genel olarak “yönetenler” ile ilgilidir ve demokratik bir yaşam için gerekli olmasına rağmen, yeterli koşul değildir. Yönetenler ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, ne kadar seçimle ve halkın desteğiyle iş başına gelirse gelsinler, birbirlerine ne kadar anlayışla davranırsa davranırlar, demokratik yaşamın belirleyicisi yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkinin niteliğidir. Demokratik rejimlerin,

yönetenlerin yönetilenlerin haklarını hiçe saymaları sonucunda oligarşiye, kaosa veya mutlakiyete dönüşebileceği siyaset biliminin sıklıkla islediği bir konudur. Bu nedenle, Kutadgu Bilig “demokratik bir devlet yapısı öngörüyor” savında bulunurken, yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin nasıl düzenlendiğine de bakmalıyız.

Kutadgu Bilig’in yöneten-yönetilen ilişkisinde vurguladığı iki özellik, bizi bu eserin demokratik yapısı konusunda ikna etmektedir: Bunlardan biri, sadece yönetenlerin değil, yönetilenlerin de haklarının olması; diğeri ise, yönetenlerin toplumsal düzeni korku üzerine değil, adalet, sevgi ve anlayış üzerine kurması gerektirir. Bu konuları sırasıyla ele alalım.

Demokratik bir devlette yöneten-yönetilen ilişkisinde esas, karşılıklı hak ve yükümlülüklerin olmasıdır. Kutadgu Bilig’de hükümdar ile vezirleri ve Odgurmis arasında geçen konuşmalarda tekrar tekrar bu konu ele alınmıştır. Örneğin, Ögdülmis hükümdara şu hatırlatmada bulunur: “Kullar üzerinde beyin o kadar hakkı var da, beyler üzerinde kulların hakkı yok mudur.”³⁴ Aslında yöneten-yönetilen arasındaki bu tür ilişki, Kutadgu Bilig’in yazılmasından yaklaşık altı yüz yıl sonra Avrupa’da “toplum sözleşmesi” (social contract) kuramı olarak ortaya çıkacaktır. Buna göre devletin varlığı yöneten-yönetilen arasında yapıldığı varsayılan anlaşmada aranmalıdır. Örneğin Thomas Hobbes, doğal halde (state of nature) yaşayan insanların birbirlerinin düşmanı olacağını, toplumsal düzen ve yaşam güvenliği olamayacağını ve bu nedenle insanların bazı haklarından vazgeçerek devleti (Leviathan) yarattıklarını öne sürmüştür.³⁵ İste bu tür bir yaklaşımı, Hobbes’dan çok önceleri Yusuf’un dile getirdiğini görüyoruz.

Kutadgu Bilig, yöneten-yönetilen arasındaki karşılıklı temel hak ve yükümlülükleri sıralamıştır. Ögdülmis hükümdara “[halk] üzerinde senin üç hakkın var” diyerek şöyle devam eder: “Birincisi halk senin emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir. İkincisi hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidirler. Üçüncüsü senin dostuna dost ve düşmanına düşman olmalıdır.”³⁶ Yönetenlerin bu hakları, bugün bütün demokratik devletlerde görülen yönetilenlerin, kanuna uyma, vergi verme ile ülkeyi iç ve dış düşmanlara karşı savunma yükümlülüklerinden başka bir şey değildir. Yönetilenlerin haklarına gelince, Ögdülmis hükümdara şöyle seslenir: “[Halkın] senin üzerinde üç hakkı vardır; bunları öde ve onları zorluga düşürme. Bunlardan biri memleketinde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru. İkincisi halkı adil kanunlar ile idare et; birinin diğerine tahakküme kalkmasına meydan verme, onları koru. Üçüncüsü bütün yolları emin tut; yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır.”³⁷ Bu hakların bugün ekonomik, siyasi ve sosyal haklar ile can

güvenliği ve yaşam hakkı gibi insan haklarına karşılık gelmesi ilginçtir. Büyük bir ileri görüşlülükle Yusuf, ekonomik düzenin sağlanması, eşitlik ve genellik ilkeleri doğrultusunda adil kanunlar yapılarak insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini ve onların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasını istemektedir.

Kutadgu Bilig’de yöneten-yönetilen ilişkisinde önemli bir konu bu karşılıklı hak ve yükümlülüklerin nasıl yerine getirileceği, bu süreçte ilişkilerin niteliğinin ne olacağıdır. Bu konuyu açıklarken Yusuf yönetilenlerin haklarını bir adım daha ileri götürmüş ve yönetenlerin halka “iyi davranması” gerektiğini tekrar tekrar hatırlatmıştır. Örneğin Odgurmış, hükümdara şöyle salık verir: “Ey kudret sahibi, sen kötülük yapma; sözünle ve hareketinle her vakit iyilik etmeye çalış.”³⁸

Kutadgu Bilig’de bu iyilik yapma ve kötülükten kaçınma düşüncesi sıklıkla, yönetenlerin zalim olmaması ve halka zulüm yapmaması gerektiği tartışmasında belirir. Örneğin Odgurmış, hükümdarın yanında çalışması için kendisini zorlayan Ögdülmüş’e şöyle seslenir: “İstemekle alınamayacak şeyi zorla isteme; aramakla bulunamayacak şeyi zorla arama.”³⁹ Ögdülmüş de hükümdara zor kullanmaktan kaçınması gerektiğini sürekli hatırlatarak “zalim olma” diye uyarıda bulunur.⁴⁰ Bu görüşe katılan hükümdar, Ögdülmüş’e şöyle karşılık verir: “zalimin eli halk üzerinden uzak olsun.”⁴¹ Aslında Kutadgu Bilig’e göre yönetenler, yönetilenler üzerinden baskı ve zulmü kaldırdıkları oranda başarılıdır⁴² ve nerede zulüm görmüş birisi varsa onu bu zulümden kurtarmaya çalışmalıdır. Odgurmış’a hükümdar mektup yazarak şöyle der: “eger zulüm görmüş isen, bana gel; bu dert ve endiseni bana anlat.”⁴³ Baskı ve zulüm ortadan kaldırılması doğal olarak demokratik devlette insanların güven içinde yaşamasına yol açacaktır; sürekli korku içinde yaşayan insanlardan oluşan bir toplumda demokratik değerlerden bahsedilemeyeceği açıktır.

Yönetenler sorumluluklarını yerine getirmezse ne olacaktır? Kutadgu Bilig’de yönetilenlerin ayaklanması konusunda doğrudan herhangi bir ifade yoktur. Hatta genel olarak, insan “dürüst olmalı ve memlekete sadık kalmalı; karışıklık günlerinde kendisini iyice gözetmelidir.”⁴⁴ Ancak, tipki toplum sözleşmesi kuramında yaşam hakkının devlete devredilmediği ve gerektiğinde sözleşmenin değiştirilebileceği düşüncesinde olduğu gibi, Kutadgu Bilig’de de yöneten-yönetilen ilişkilerinin gözden geçirilebileceği ve yönetenlerin iktidardan uzaklaşabileceği düşüncesi karşımıza çıkar. Kutadgu Bilig’e göre öncelikle yönetenler iyi olmalı, zulüm etmemeli ve yükümlülüklerini yerine getirmelidirler. Ancak ondan sonra, halk görevlerini yapacak ve yönetime sadık kalacaktır. Bu yaklaşım Kutadgu Bilig’de, yönetenler nasıl davranırsa

halkın da o şekilde davranacağı şeklinde karşımıza çıkar. Beyler hareketlerini “temiz ve doğru” tuttuğu ölçüde, halk da böyle olacak; beyler kanuna uyduğu sürece, halk da uyacak; beyler zalim ve kötü olduğu zamanlarda halk da iyi yoldan ayrılacaktır.⁴⁵ Bu nedenle, Ögdürmiş hükümdara şu öğüdü verir: “Bu beyler bastır; bas nereye giderse, onu takip eden bütün insanlar da ona uyarlar. Sen kendi hareketini doğrult, tavrını düzelt; halkın hareketi kendiliğinden düzene girer.”⁴⁶

Eğer yönetenler bu şekilde davranmaz ve insanlara zulüm yaparlarsa, o zaman iktidarları çok uzun sürmeyecektir. “Zalim adam uzun müddet beylige sahip olamaz, zalimin zulmüne halk uzun süre dayanamaz.”⁴⁷ Hükümranlığın sonu Kutadgu Bilig’de, zulüm altında ezilen halkın doğrudan saray baskını veya ayaklanmasıyla değil, ki bu Türk-İslam devlet geleneğinde görülmez, doğal bir süreç olarak, zulüm altındaki insanların yükümlülüklerini yerine getirmemesi sonucu devletin her alanda zayıflamasıyla ortaya çıkacağı belirtilir. Ögdürmiş hükümdara zulmün “memleketi harap edeceğini” hatırlatır⁴⁸ ve şöyle der: “Zulüm yanar atestir, yaklasani yakar. Kanun ile ülke genişler ve dünya düzene girer; zulüm ile ülke eksilir ve dünya bozulur. Zalim zulmü ile birçok sarayları harap etmiş ve sonunda kendisi açlıktan ölmüştür.”⁴⁹

c. Bilgi ve Bilimsel Metot:

Demokrasi ile özgür bilim ortamı birbirine sıkı sıkıya bağlıdır; birinin olmadığı yerde diğeri bulunamaz. Ancak bu nokta, demokratik devlet tartışmalarında genelde göz ardı edilmektedir. Demokratik devlet bilgiye ve bilime yeterli önemi vermelidir ki, yukarıda saydığımız değerler ve kurumlar toplumda yerleşsin, tutunsun ve gelişsin. Eserin adından da anlaşılacağı gibi, Kutadgu Bilig’de öncelikle bilgi ve bilime önem verilmiş, bilginin her şeyin başı olacağı savunulmuştur. Ögdürmiş’in akli, bilgiyi ve anlayışı temsil etmesi, eserin büyük bir bölümünün Ögdürmiş’in diyaloglarına ayrılması bir rastlantı değildir. Aslında bilgi Yusuf’a göre, insani diğer varlıklardan ayıran temel niteliklerdir: “İnsan dediğin bilgili ve akıllı insandır; onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir. Sen ya bilgi bil, insan ol ve kendini yükselt yahut hayvan adını al ve insanlardan uzaklaş.”⁵⁰ İslam inancına göre, insanın yaratıkların en iyisi olarak yaratıldığı hatırlanırsa (ki Allah bütün meleklerden Adem’e secde etmelerini istemiştir) ve ilk ayetin “oku” olduğu göz önüne alınırsa, Yusuf’un bu düşüncesinin, yani insanın okuduğu ve bildiği oranda insanlaşacağı ve yaratılış amacını yerine getireceğinin ne kadar yerinde olduğu anlaşılır. Yusuf da şöyle der zaten:

“Tanrı bu alemi yaratmadan önce, Levh ile kalemi yaratmıştır. Kulun neler yaptığını melek yazar, sonra Tanrı yarin o isi sorar.”⁵¹

Burada vurgulanması gereken, bilginin eserde sadece teorik (Platonik) olarak övülmesi değil, toplumsal sorunların çözümünde bilginin uygulanması düşüncesidir. Diğer bir deyişle, Yusuf bilimsel yöntemi (metodu) savunmaktadır. Herhangi bir konuda bir kanaatin veya bir görüşün doğruluğunun denenmesi çeşitli yöntemlerle olabilir. Bu konuyu 1877’de ele alan Charles S. Peirce, o güne kadar uygulanan üç yöntemden bahseder ve bunların olumsuzluklarını açıklayarak yeni bir yöntemin, bilimsel yöntemin, benimsenmesini salık verir. Tarihsel olarak uygulanan bu üç yöntem, görmezden gelme, otorite, ve öncüller yöntemidir. Buna göre herhangi bir sorunla karsılaştığımızda, ya onu görmezden gelir, ya belirli bir otoritenin (siyasal otorite gibi) bize ne yapmamız gerektiğini söylemesini bekler veya daha önce kabul edilmiş temel ilkelere göre hareket ederiz. Dikkat edilirse bu üç yöntemde de kisi, herhangi bir sorunun çözümüne yönelik bilinçli bir harekette bulunmamakta, o konu üzerindeki kanaat ve düşüncelerinin doğruluğunu dogada kendi disında oluşmuş, kendi kontrolü altında olmayan nesnel gerçeklerle sinamamaktadır. Ancak bilimsel yöntem bize bu olanagi verir.⁵² Bu yöntemin gelişmesi toplumda özgür araştırmaya olanak veren demokratik değerlerin varlığıyla olacaktır. Bir kere yerleştikten sonra da bu yöntem, demokratik değerlerin korunmasını ve daha da gelişmesini sağlayacaktır.

Iste Yusuf bu yöntemi aslında Peirce’dan sekiz yüz yıl önce açıklamaktadır: Hükümdar söyle der Ögdülmis’e “Bütün kördüğümle bilgi ile çözülür; bilgi bil, anlayışlı ol, akıl ile yasa.”⁵³ Ögdülmis de aklın tarifini söyle yapar: “Aklın hareketi doğru ve itibari büyüktür. Nereye eli dokunursa, orası düzelir. Keskin gözlü ve uzak görüslüdür; hangi ise el uzatırsa, ayagını sağlam basar. El sürdüğü is ne kadar bulanık olursa olsun, süzölmüs saf bir hale gelir; ne kadar ters düğüm varsa, bir bakışla onu çözer. İşlere sağdan, soldan, önden, arkadan, her cephesinden bakar; hal çaresini ve zamanını bilir.”⁵⁴ Akibeti temsil eden Odgurmis bile hükümdara söyle seslenir: “Ey memleketin basi, ey iktidar sahibi, sen her iste önce bilgiyi tatbik et. Her türlü isi bilgi ile işle; her güzel iş bilgi ile meydana gelir.”⁵⁵

Bu nedenle, Kutadgu Bilig’de yönetenlerin akıllı ve bilgili kişiler olması gerektiği vurgulanmıştır. Yusuf’a göre, bilginin değerini ancak bilgili insanlar takdir edecek ve böylece ülke sorunlarının çözümünde bilgiye başvuracaklardır. “İşi akıllı insanlar başarırlar; akılsız kimseleri isten uzak tutmalıdır.”⁵⁶ Ögdülmis hükümdara söyle seslenir: “Bey bilgili ve akıllı olmalıdır. Beyler bilgi ile halka bas oldular ve akıl ile memleket ve halkın

isini gördüler. Bey adı bilig kelimesi ile ilgilidir.”⁵⁷ Kasgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib gibi araştırmacıları yetistiren Karahanlı devletinin kültüre ve bilgiye verdiği önemi Kutadgu Bilig’de açıkça görüyoruz. Memlekette düzenin, toplumsal huzurun siddetle ve askeri güçle değil, bilimle sağlanabileceği en çok vurgulanan noktalardan biridir. Bu, yukarıda belirttiğimiz gibi, yöneten-yönetilen ilişkilerinde baskı ve zulmün değil, bilgi ve bilimin esas alınması gerektiğini anlatmaktadır. Yusuf şöyle der: “Memleketi alan onu kılıç ile almıştır; memleketi tutan onu kalem ile tutmuştur. Bir memleketi kılıç ile derhal ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz.”⁵⁸

Kutadgu Bilig’in isminden de anlaşılacağı gibi, kut (yani refah ve mutluluk) ile bilgi doğrudan ilişkilidir. Bilgili yöneticilerin bası gelmesi ve devlet yönetiminde bilime başvurulmasıyla, Yusuf toplumda sadece düzen ve huzur olmayacağını, aynı zamanda toplumun refaha ulaşacağını, zenginleşeceğini vurgulamaktadır. Diğer bir deyişle, bilgi toplumsal düzeni, toplumsal düzen de beraberinde refahi getirecektir. Bu refah sayesinde de devlet gücüne güç katacaktır. “Kim hakim ve bilgili bir bey olmuş ise, memleketini tanzim etmiş ve halkı zengin olmuş; halkın zenginliğini kendisine kalkan yapmıştır.”⁵⁹ Ögdülmüş kılıç ile kalem arasındaki ilişkiyi hükümdara anlatmaya şöyle devam eder: “Kılıç memleket zapt eder ve zafer kazanır; kalem de memleket tanzim eder ve hazine toplar. Kılıç kan damlatırsa memleket alır; kalemden mürekkep damlarsa, altın gelir.”⁶⁰

Aslında kut ile bilgi arasındaki ilişki, bir devletin demokratik devlet olma niteliğini kazanmasında önemli olan gelişmeye, ilerlemeye, dinamizme de işaret etmektedir. Anımsanacağı gibi saadeti temsil eden Aytoldi Kutadgu Bilig’de kendini hükümdara şöyle tarif eder: “İnsanlar kendi aralarında beni örnek diye kötüler, dururlar. Halbuki dönemliğim benim için bir kusur değildir; ben kendime daima yeni ve taze şeyler seçerim. Bütün eskimis şeyler yıpranmış olur; yıpranmış şeylere tahammül etmek insana sıkıntı ve tiksinti verir. Gelirim, giderim; ileriye doğru yürürüm; dünyayı dolasırım, benim için yer-yurt yoktur.”⁶¹ İste refah ve mutluluk bu oranda değişken ve devingense, bilgi ve bilimin de onları yakalayabilmesi için sürekli gelişmesi, iyiyi, güzeli ve yeniyi araması gerekir. Bu arayış toplumda özgür araştırma ortamının oluşmasını sağlamakla kalmayacak, eğitimin gelişmesine ve toplumsal dinamizmin artmasına neden olacaktır. Ögdülmüş aklın tarifini yaparken bu noktaya değinir: “[akıl] kaçana yetisir, uçanı yakalar, kirigi sarar ve bozugu düzeltir.”⁶²

Böylece, bilgiye önem verilmesi ve bilimsel yöntemin toplumda uygulanmasıyla, toplumun ilerlemesinin önü açılmaktadır. Aşağıda laik

devleti ayrıntısıyla ele alacağız. Ancak burada bir parantez açıp Kutadgu Bilig'deki bilgiyle din ilişkisine dokunmak, demokratik devlet-laik devlet ilişkisini göstermek açısından yararlı olacaktır. Bilimsel yöntemde yukarıda belirttiğimiz gibi herhangi bir kanaat veya düşüncenin doğruluğunun sinanması, bilimin verilerine ve bunlar doğrultusunda oluşan gerçeklere göre yapıldığı için, insanların batıl inanç ve söylentilerden kurtulması ve dinini öğrenip yükümlülüklerini hakıyla yerine getirmesi açısından önemlidir. Hükümdar Küntogdi, Odgurmis'a şöyle seslenir: "İbadet etmek için, önce çok bilgi edin, bilgisiz ettiğin ibadetten fayda gelmez. Bilgi ile yapılan ibadetin sevabı çoktur; bilgisiz kimse ibadet ederse, sevap kazanamaz. Bilgisizin ibadet ile meşgul olmasından, bilginin uyumasının sevabı daha çoktur."⁶³ Ögdülmis de Odgurmis'a bilim adamları (alimler) hakkında sunları söyler: "Onların ilmi halkın yolunu aydınlatır; bu dinin direği gerçekten bunlardır."⁶⁴

2. Laik Devlet:

Kutadgu Bilig'deki ideal devletin bir niteliği de laikliktir. Laiklik, en dar anlamda, devlet ile dinden birinin diğerini kontrolü altına almamasıdır. Demokratik bir devlette her şey yolunda gittiği sürece insanların huzur ve refah içinde yaşayacağı düşüncesiyle, laikliğin bazen "din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması" şeklinde tanımlandığı görülür. Bu tanım yanlış olmamasına rağmen eksik ve yanıltıcıdır; önemli olan birinin diğerini kontrol altına almamasıdır. Bir taraftan, devlet ve din arasında belirli bir ilişki ve etkileşim olacaktır. Diğer taraftan, çoğulcu bir toplumda, belirli dinler veya mezhepler arasında çatışma çıktığında, diğer bir deyişle din zorluklarla karşılaştığında, olaya devlet müdahale ederek bir grubun diğer grubu ezmesine engel olacaktır. Çoğulcu toplumlarda asıl olan, devletin her gruba eşit mesafede durmasıdır. İşte Kutadgu Bilig'de, normal demokratik düzenin işlemesi durumunda devlet ve dinin birbirini kontrol altına almaması gerçeği ile aralarındaki temel ilişkilerin vurgulandığını; ancak, olumsuzluk durumunda devletin dini konularda yardıma hazır olduğunu görmekteyiz. Bunları aşağıda ele alacağız.

a. Devlet ve Dinin Birbirini Kontrol Etmemesi:

Kutadgu Bilig'in ana fikri insan yaşamında en önemli iki kurum olan din ve devletin, birbirini kontrol altına almaması gerektiridir. Aslında eserin büyük bir kısmı bu konuya ayrılmıştır; 6645 beyitten oluşan Kutadgu Bilig'in 3132. beytinden başlayarak son beytine kadar din ve devlet ilişkisi hemen

hemen tek konu olarak karsimiza çıkar. Ancak, bu derece ayrıntısıyla ele alınmasına ragmen bu konuya gerekli özen araştırmacılar tarafından gösterilmemiş ve eserin ana mesajı yanlış anlaşılmıştır. Örneğin Sadri Maksudi Arsal, “Odgurmis’in fikirleri bedbin ve irticai fikirlendir” demektedir.⁶⁵ Dilaçar da “Kutadgu Bilig teokratik bir siyasetname olarak belirir” yorumunda bulunmaktadır.⁶⁶ Mahmut Arslan da şöyle düşünür: “Türklerin belli başlı ilk İslami eseri olan Kutadgu Bilig, bugünkü ölçülerimiz açısından bakılırsa teokratik bir siyaset eseri olarak karsimiza çıkmaktadır.”⁶⁷ Bu görüşlere katılmak olası değildir. Aşağıda açıklayacağımız gibi Kutadgu Bilig, laik bir devletin temel ilkelerini sunmuştur. Söyle der Yusuf: “Din dali ile dünya dali birbirine karsidir; ikisi birbirine yaklaşmaz, bunların yolu birbirini keser. Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür; bu ikisi bir araya gelmez, bunu bilmek kafidir.”⁶⁸

Eğer Kutadgu Bilig teokratik bir devleti savunsaydı, seriatin kayıtsız sartsız ve harfiyen uygulanmasını vurgulaması gerekmez miydi? Halbuki eser, hemen her diyalogda “kanun koymak” ile “iyi ve adil kanunlar yapmak” tan bahseder. Yani, değişen şartlara göre toplumu düzenleyecek yeni kanunlar konulacaktır; kanunlar sabit değildir. Yukarıda söylediğimiz gibi, “töre” Türk devletlerinde önemli bir kurallar bütünü olarak karsimiza çıkar. Ancak, zamanla yeni töreler yapılır ve uygulanan töreler değiştirilebilir. İkinci olarak, eserde hükümdar kanunu temsil eder. Eğer Yusuf teokratik bir devleti savunsaydı, hükümdarın aynı zamanda dini temsil etmesine izin vermez miydi? Ancak din, eserde Odgurmis tarafından temsil edilir ki, kendisi devlete hizmet etmeyi bile reddeder.

Kutadgu Bilig’in laik yapısını anlayabilmek için öncelikle, Odgurmis, Küntogdi ve Ögdülmiş arasında geçen hikayenin örgüsünü çok iyi irdelemek gerekmektedir. Yeni bir yardımcı arayışında olan Küntogdi, Ögdülmiş’i çağırarak akıllı ve bilgili bir tanidiginin olup olmadığını sorar ve Ögdülmiş de öyle birisini tanidigini söyleyerek akibeti, yani bir anlamda dini temsil eden Odgurmis’tan bahseder. Hükümdar *bir mektup yazarak* Odgurmis’tan gelip kendisini görmesini ister. Ancak, Odgurmis gelmez. Bunun üzerine hükümdar *ikinci bir mektup yazarak* Odgurmis’i saraya tekrar çağırır. Ancak, Odgurmis yine gelmez. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, devletin yazılı emri şeklinde olan çağrıya dini temsil eden Odgurmis’in olumlu yanıt vermemesidir. Yani, devletin dini zorlaması ve ona emir vermesi söz konusu değildir. Bu konu Odgurmis’in sözlerinde çok açıktır. Kendisine ısrar eden Ögdülmiş’e şöyle çıkışır Odgurmis: “Sana kati sözümü söyledim, neden beni ısrarla bu işe zorluyorsun.”⁶⁹ Odgurmis bir mektupla Küntogdi’ya şöyle seslenir: “Ey hükümdar sen beni kendi halime bırak; burada ben sana duacı

olayım.”⁷⁰ Ayrıca hükümdara iletmek üzere Ögdülmis’e de söyle der “Bunları sıfahen de arz et, hükümdar isitsin; beni kendi halime biraksın ve benden elini çeksın.”⁷¹ Ayrıca Odgurmıs, hem hükümdarın hem de kendisinin “kul” olduğunu söyleyerek, birinin diğerinden üstün olmadığını, kendisinin hükümdarın kontrolü altına girip ona “kulluk” etmeyeceğini vurgular. Odgurmıs söyle yazar hükümdara: “Ben ölümsüz bir hayat isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim. Ey hükümdar, bana bu şeyleri temin edersen, ben de kendimi kul ederek, sana bağlanırım. Eğer bunları temine kudretin yetmezse, benden ne üstünlüğün var, bana açık söyle.”⁷²

Küntogdi ve Ögdülmıs hatalarını anlayarak Odgurmıs’a baskı yapmaktan vazgeçerler. Hükümdar, kendisine Odgurmıs’ın gelmek istemediği haberini getiren Ögdülmıs’e söyle der: “Bugün biz kendimize zulüm ettiğimiz gibi, ona da zulüm ve eziyet ediyoruz. Dikkat edersen, söylediklerinin hepsi doğrudur; onu şimdi zorlamak da yerinde olmaz.”⁷³ Odgurmıs’a üçüncü davetinde hükümdar bu kez herhangi bir mektup yazmaz ve isterse gelip kedisıyla konuşmasını, devlet hizmetine girmek istememesini anlayışla karşılayarak sadece kendisine tavsiyelerde bulunmasını ister. Hükümdar Ögdülmıs’e söyle der: “Buraya gelip, benimle buluşsun ve tekrar hemen gitsin; zorla ona mani olmayacağım; kararında serbesttir. Bu iş için seni gönderiyorum; onu zorlama, güzellikle buraya davet et.”⁷⁴ Odgurmıs da bu “daveti” kabul ederek saraya gitmeyi ve hükümdarla konuşmayı kabul eder. Karşılaştıklarında zahmet ettiğini söyleyen hükümdara Odgurmıs söyle yanıt verir: “Ben sana kendi arzumu geldim; bu bana nasıl zahmet olabilir.”⁷⁵

Bu gelişmelerde dikkat edilmesi gereken birinci nokta; dinin zorlanamayacağı, baskı ve kontrol altında tutulamayacağıdır. Yusuf’un vurguladığı ikinci nokta ise, devlet istese de, ki Odgurmıs’i zorlayan hükümdar ve veziridir, dinin devletle beraber hareket etmemesi, onun kontrolü altına girmemesidir. Bugün dini değerlerin siyasi amaçla kullanılmasının yaygınlaştığı göz önüne alınırsa, 11.yüzyıldan gönderilen bu mesajın önemi anlaşılır.

Hikaye Odgurmıs ile hükümdarın karşılaşması ile sona ermez. Özellikle ikisi karşılaştıktan sonra birbirlerine karşı tutumlarında ve aralarındaki konuşmalarda, din ve devletin birbirini kontrol etmemesi gerektiği konusunda birçok ders vardır. Odgurmıs ile hükümdar bir araya geldiklerinde, “önce hükümdar selam verdi; zahit ise, yalnız onun selamina mukabele etti.”⁷⁶ Bu duruma sasıran hükümdar, Odgurmıs’a neden böyle davrandığını sorar. Odgurmıs hükümdara söyle seslenir: “Ben bilerek bunu yaptım ve önceden selam vermedim. Selam insana selamet yoludur; kim selam verirse, karşısındakine teminat vermiş olur. Selam veren kimse insana aman verir;

selami alan kimse selamette olur. Selam insani insanların serrinden korur; selama mukabele eden kimse selametini teminat altına almış olur.”⁷⁷ Bu diyalogda açıkça görüldüğü gibi, devlet dinin uygulanması ve gelişmesi için gerekli şartları hazırlar. Ancak, devletin dini kontrolü altına alması söz konusu olmadığı gibi, din de devlete teminat vermez. Diğer bir deyişle, dinin devleti sahiplenerek topluma teokratik bir yönetim şeklini getirmesi Kutadgu Bilig’de reddedilir.

Aslında bu nokta, İslam ile devlet arasındaki ilişkiye de ışık tutar. İslam ile devletin birbirinden ayrılamayacağı, İslam’ın bir devlet dini olduğu genelde Batılı bilim adamlarınca savunulur. Bu görüşün yanlış olduğu, hem İslam’ın asli kaynaklarından hem de Kutadgu Bilig gibi teorik çalışmalardan anlaşılmaktadır.⁷⁸ Yusuf’a göre, devlet istese de, din devletin kontrolü altına girmemeli, onun koruyuculuğuna zaman zaman gereksinim duysa bile, dinin devleti “teminat altına alması” sözkonusu olmamalıdır. Din ve devlet birbirine yol göstermeli, ancak birbirine de hükmetmemelidir. Zaten, dikkat edilirse hükümdar ile Odgurmış bir araya geldiğinde, Odgurmış ne kanun yapar, ne kanun değiştirir, ne de kanunları uygular. Yani Odgurmış, devlet işleriyle ilgilenmez. Bazı makamlara atamalarda dikkatli olunması ve halka zulüm yapılmaması gibi genel konular üzerinde dursa da, Odgurmış hükümdara özellikle bireysel yaşamla ilgili öğütlerde bulunur. Hükümdarın gözünde bir bilgin ve ermiş olan ve belki de söylediği her şeyi yaptıracak saygınlığı bulunan Odgurmış, hükümdarla buluştuğunda devleti kontrol altına almayı ve devlet işlerini etkilemeyi düşünmez; yalnızca, hükümdarı iyi olması, aç gözlü olmaması, mal biriktirmemesi ve insanlara yardım etmesi gibi bireysel ahlaki-dini konularda uyarır.⁷⁹ Yani, Kutadgu Bilig’de din ile devlet birbirini kontrol etmez; tam aksine, birbirlerini aydınlatarak bireyin her iki dünyada da mutluluğa ermesine yardımcı olurlar.

Kutadgu Bilig’in laik yapısı, yani din ve devletin birbirini kontrolü altına almaya çalışmaması, hikayenin sonuna doğru Ögdülmiş ile Odgurmış arasındaki ilişkilerde bir kez daha belirir. Ögdülmiş devlet işleriyle çok zaman kaybettiğine, bu ilerlemiş yaşında insanlardan uzaklaşarak asetik bir yaşam sürmesi gerektiğine inanır. “Gençlik günlerim bosuna geçti ve yazık oldu, bari o gelecek gecelerim heder olmasın. Ben bir kaçagım, rabbimden kaçmış bir asiyim; bütün varlığım...günaha batmıştır. Bugün ben tövbe ederek, ona rücu ve rabbimden bunun affını niyaz etmeliyim” diye düşünür.⁸⁰ Ögdülmiş arkadaşı Odgurmış’a giderek bu düşüncesini açar. Ancak Odgurmış, Ögdülmiş’in insanlardan uzaklaşıp, devlet işlerini bırakmasına ve kendini tamamen ibadete adanmasına karşı çıkar. Diğer bir deyişle, devlet istese de, devletin dinin kontrolü altına girmesi bir kez daha reddedilir.

Odgurmis'a göre, Ögdülmiş görevini bırakırsa, yani devlet dine teslim olursa, toplumun düzeni bozulacak ve devletin varlığı tehlikeye girecektir. Odgurmis öyle inanmaktadır ki, Ögdülmiş gibi bilgili bir devlet adamının göreve gelmesiyle "her tarafta iyi kanun ve idare hakim oldu; kötüler hile ve sahtekarlıklarını terk edip ortadan kayboldular."⁸¹ Bu nedenle Odgurmis, Ögdülmiş'e şöyle seslenir: "Sen bunları bırakıp, buraya gelersen, bütün bu işler bozulur ve sen de pisman olursun. Bu kanun ve nizam yine değiştirilir, memleket bozulur ve yaptıklarından hiçbir eser kalmaz."⁸²

Asagıda vurgulayacağımız gibi, Yusuf devlet işi ile uğraşanların bu işle, kendini ibadete adayanların da ibadete mesgul olmasını, birbirlerinin sahasını isgal etmemelerini vurgulamıştır. Odgurmis Ögdülmiş'in yanına gelmesini onaylamadığı gibi, kendisinin de ibadetini bırakıp devlet yönetiminde görev almasını reddeder. Odgurmis şöyle der Ögdülmiş'e "Devleti görmemiş olan bir kimse saadete kavusursa, onun tabiatı gittikçe bozulur ve memlekete felaket getirir. Idarede bulunmamış bir kimse memleketin idaresini eline alırsa, hem eli hem de dili ile halka zulüm eder."⁸³ Bu zulüm de yukarıda belirttiğimiz gibi, devletin sonunu hazırlar. Böylece, Ögdülmiş, Odgurmis'a katılma ve insanlardan uzaklaşma niyetinden vazgeçer; hükümdarın yanına dönerek devlet işlerini görmeye devam eder. Odgurmis'a şöyle seslenir: "İmdi ben bu arzumdan vazgeçtim. Sen de dua ederek, muvaffak olmam için bana yardımda bulun."⁸⁴

Sonuç olarak, Kutadgu Bilig'de devlet ve din otonom iki alan olarak karsımıza çıkar; biri diğerini kontrolü altına almaz. Ancak, birbirlerini aydınlatıp yardımda bulunabilirler. Bir yanda hükümdar ve veziri Ögdülmiş, diğer tarafta Odgurmis ve müridi kendi işlerini en iyi şekilde yapmaya çabalarlar. Bir grubun diğer grubun işine el atması, kendi işlerini aksatacağı gibi, diğerinin işlerini de bozacaktır. Örneğin, yukarıdaki atıflarda açıkça görülmektedir ki, Ögdülmiş'in görevi bırakması hem devlet işlerinin bozulmasına yol açacak, hem de Odgurmis gibi tecrübesiz kimselerin devlet adamlığına soyunmalarıyla devlet işleri büsbütün bozulacak ve asli işleri olan ibadete zamanları kalmayacaktır. Bu nedenle Odgurmis şöyle der Ögdülmiş'e: "Bugün orada bulunmak senin için daha iyidir; burada durmak da benim için daha iyidir."⁸⁵

b. Devlet Adami Etigi – Din Adami Etigi :

Kutadgu Bilig'in laiklik anlayışını daha da belirginleştiren ve yukarıda belirttiğimiz "din ile devletin birbirini kontrol etmemesi" ilkesini pekiştiren diğer bir konu Kutadgu Bilig'de iki etikten (ahlaktan) söz edilmesidir.

Kutadgu Bilig'in anlaminin açıklığa kavuşmasında da aslında bu konu oldukça önemlidir. Bazı bilim adamları Kutadgu Bilig'i "mutluluk veren bilgi" diye çevirirken, diğerleri "devlet yönetme sanatı" diye çevirmişlerdir. Aslında eserde, "Kutadgu Bilig'in bu her iki anlama da geldiği tezine karşı çıkacak herhangi bir şey yoktur. Yusuf, ele aldığı her konuda devlet yönetimi hakkında bilgi verirken, aynı zamanda bireysel yaşamın nasıl düzenlenmesi gerektiğine de değinir. Her iki dünyada da mutlu olma, Kutadgu Bilig'in anlamı ve mesajıdır. Zaten Yusuf bunu açıkça belirtmektedir: "Kıtabın adını Kutadgu Bilig koydum; bu kitap- uzanıp her iki dünyayı tutan bir eldir. İnsan her iki dünyayı devletle elinde tutarsa mesut olur."⁸⁶ Böylece, Kutadgu Bilig'de birbirinden bağımsız, ancak birbiriyle çok yakından ilgili, iki tür ahlak görülebilir: devlet adamı ve din adamı etiği.

Kisi, devlet adamı ve din adamı etiğinden biriyle bu dünyada mutlu olabilmenin yanında, kurtuluşu, yani hidayete de erebilir. Ancak, bu iki etik aynı anda izlenemez; hem devletin iyi yönetilmesi ve başarıya ulaşması, hem de dinin kendi işlevini yerine getirebilmesi buna bağlıdır. Eserin sonunda şöyle der Yusuf: "Aklimin erdiği sözlerin hepsini yazdım, ey okuyan ve anlayan insan, bundan hisse al. Nasıl hareket edeceğini ve hangi yola gideceğini bir parça izah ettim; sen buna göre hareket ederek, hayatına esaslı bir temel kur. Bunlardan biri din yolu, biri de dünya yoludur; bu esaslı yoldan sasma. Eğer dünya istersen, onun yolu iste bu; eğer ahiret istersen, onun da yolu iste budur. Sen kendi kullugunu yerine getir; Tanrı sana kuvvet verir; bunlardan hangisini istersen, onu seç, fakat üçüncü yol arama."⁸⁷

Bu iki tür etigin bazı özelliklerine, din adamı etiğinden başlayarak değinelim. Kisinin devlet hizmetine girmemesinin, yani devlet adamı etiğini reddetmesinin, nedenlerinden biri Kutadgu Bilig'de "dünya malının kisiyi ibadetten alıkoyması" olarak açıklanır. Devlet ve dünya işleriyle uğrasan kişi, mal ve mülk edinmeye çalışacak; böylece hem ibadete ayıracığı zamani harcamış olacak hem de edinilen kıymetli şeyler kişinin nefsini temizleyip kendisini tamamen dine adanmasına engel olacaktır. Ögdülmiş'in Odgurmış'ı ziyaretlerinde bu konu sürekli gündeme gelir. Daha Ögdülmiş'in kendisini ilk ziyaretinde Odgurmış devlet hizmetine girme teklifini reddederek şöyle der: "Bu dünya işlerine karışan kimse aynı zamanda ibadet ve ahiret işini yerine getirmez. Bu dünya saadeti hiç de iyi bir şey değildir, insani Tanrıdan uzaklaştırır; din için asıl felaket budur. Dünya malının dine karşı kını vardır; dünyaya nail olunca din ihmal edilir."⁸⁸ Ögdülmiş son ziyaretinde Odgurmış'ı ölüm döşeginde bulur; ancak Odgurmış, gönül huzuruyla aynı düşüncelerini tekrarlar: "Bu dünya malını, türlü nimetini, güzel yüzlülerin naz ve isvelerini insan nasıl sevmez. [Ama] bu dünya insani Tanrıdan uzaklaştırır; iyi işlere

mani olur. Bundan korktuğu için, arif dünyayı bırakıp zahmeti tercih ederek, dünyayı dolasir-durur.”⁸⁹

Din adami etiginin diger bir özelliği “kula kulluk etmeye” karsi çıkmasıdır. Devlet hizmetine giren kisi, kendisine her denileni yapması gerekecek ve gerekirse dini yükümlülüklerini bile aksatarak hükümdara hizmet edecektir. Bu nedenle Odgurmis, Küntogdi’nin emri altına girmek istemez. Kutadgu Bilig’de devlet adami ve din adami etigine paralel olarak, “kul-hür” ayrımı vardır. Yusuf’a göre bazı hür insanlar devlet yönetimine girerek kendi iradeleriyle “kul” olmuşlardır. Ögdülmis Küntogdi’ya söyle seslenir: “Hür insana bak, o kendisini kul edip, hizmet eder; onun hizmetini takdir etmek ve emegini karsilamak lazımdır.”⁹⁰ Iste Odgurmis, bu devlet adami etigini reddeder ve hükümdarin kendisinden üstün olmadığını söyleyerek hareketlerinde hür olduğunu ve devlet yönetimi için zorlanamayacağını savunur. Çünkü, bir ermise göre, insan ancak Tanrının kuludur. Hükümdara yazdığı mektupta söyle der Odgurmis: “Biz ikimiz de Tanrı kullarıyız; bu kulluk hususunda ikimizde yani mertebedeyiz. Kulun kula kulluk etmesi yakısmaz; hizmetkara hizmet eden kimsenin kıymeti kalmaz.”⁹¹ Kendisine ısrar eden Ögdülmis’e de söyle çıkışır: “Tanrı kulluguna kendisini vakfetmiş olan kimseye insan kullugu yapmak yakışır mı, ey asil tabiatlım.”⁹² Böylece Yusuf’a göre, dini sorumluluklarını tamamen yerine getirmeye çalışan kimse devlet yönetimine girmeyerek bireysel özgürlüğünü korumalı; ancak, özgür iradesiyle devlet yönetimde yer aldıktan sonra da görevini en iyi şekilde yapmalıdır. İnsan ya Tanrı kullugunu, yani din adami etigini, ya da devlet kullugunu, yani devlet adami etigini, benimsemelidir; her ikisi de aynı derecede önemli ve kutsaldır, ancak ikisinin ortası yoktur: “Sen kendi kullugunu yerine getir; Tanrı sana kuvvet verir; bunlardan hangisini istersen, onu seç, fakat üçüncü bir yol arama.”⁹³

Din adami ile devlet adami etigi arasında önemli bir ayırım da ibadetin nasıl yapılacağıdır. Din adami etigine göre, insan ibadetini açık olarak ve istediği şekilde yapabilir. Örneğin Odgurmis, daga çıkarak ibadetini insanlardan uzak bir yerde bireysel olarak yerine getirmektedir. Küntogdi kendisini devlet hizmetine davet ettiği mektubunda Odgurmis’a söyle seslenir: “Akrabaların sana ne yaptı, niçin onlardan yüz çevirdin; bunu bana izah et. Akraba ve arkadaşlar birbirlerine uygun hareket ederlerse, bunlardan yeni akraba ve ahbaplıklar meydana gelir. Eger ibadet etmek için oraya gittin ise, ibadeti şehirde kil; din yolu budur.”⁹⁴ Ancak, aetik bir yaşam süren ve din adami etigini temsil eden Odgurmis, bu mektubu kendisine ulaştıran Ögdülmis’e su yaniti verir: “Çünkü dinimin selâmetini ve kendi menfaatimi bunda gördüm. Onun için kalkıp, buraya geldim; halvete çekilip, böylece

Tanriya ibadetle mesgul olmak istedim. İmdi ben insanlar arasına girersem, ibadete ne zaman elim değer.”⁹⁵

Odgurmis’a karşı çıkan ve devlet adamı etigini temsil eden Küntogdi ve Ögdülmiş ise ibadetin gizli olması gerektiğini savunur. Hükümdar Küntogdi, aynı mektupta Odgurmis’a şöyle der: “İbadeti gizlemeli; yap, fakat insanlar görmesin; bu sözüm bir sır idi; iste şimdi açığa vurdum.”⁹⁶ Odgurmis’a yazdığı ikinci mektupta da Küntogdi aynı konuya değinir: “Eğer ibadet halkın gözü önünde yapılırsa, bu ibadet esassız ve manasız olur. Tanriya yapılan bütün ibadetler gizli yapılmalı ve bu örtü bugün de herkese açılmamalıdır. Tanrı sevdiği kullarını gizlemiştir; halk bu kullar arasında onları tanıyamaz.”⁹⁷ Burada önemli olan, İslam inancına göre ibadetin bir gösteriş ve övünme unsuru olmaması gerektiği yanında, devlet işleriyle uğrasanların açıktan açığa dinle uğrasarak dini politikaya alet etmemeleridir. Küntogdi, Aytoldi ve Ögdülmiş her ne kadar dinle ilgilenseler, kendilerini sürekli dini konularda geliştirmeye çalışsalar ve bireysel kurtuluşları için ibadetlerine önem verseler de, eserde hiçbir zaman açık bir şekilde ibadete veya sarayda dini törenlere rastlanmaz. Örneğin, eserin Ögdülmiş’in namaz kıldığını değinen bölümleri Ögdülmiş’in kendi evinde geçer.⁹⁸

Aynı zamanda devlet adamı etigine göre, ve genel olarak İslam anlayışına göre, kişi ancak toplumda *denenme* sonucunda gerçek bir Müslüman olur. Çünkü sosyal yasama önem veren İslamiyet, dünyayı bir sinanma yeri olarak görür ve kişilerin sevap-günah dengesine birbirlerine nasıl davrandıklarına göre karar verir. Eserde hem Küntogdi hem de Ögdülmiş, Odgurmis’in daga çıkıp insanlardan uzaklaşarak aslında dini yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmediğine, kişinin toplumda denenmesi gerektiğine işaret ederler. Kişi ancak çalışması karşılığında edindiği zenginlikleri yardıma muhtaçlar için sarf ederek ve cemiyetin diğer üyelerine iyilik yaparak kendisini kanıtlar ve o sırada Tanriya yakınlaşır. Asetik bir yaşam süren ve bireysel olarak ibadetiyle ilgilenen Odgurmis ise, insan içine karışmayı kişiyi ibadetten alıkoyacak bir yük olarak görür. İlk mektubunda Küntogdi Odgurmis’a şöyle seslenir: “Köy ve şehir içinde yapılacak çok ibadet vardır; orada bunun yarısı bile bulunmaz. Senin oradaki ibadetinin biri namaz, biri de tuttugun oruçtur. Bunlardan başka orada hangi ibadet var; söyle, göster. Buraya gel, köy ve şehir içinde ibadet et; sana her türlü iyilik kapıları açilsin. Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; akrabalarına yakınlık göster, bağrını aç. Helal dünyalık kazan ve fakirlere dağıt; insanlara yardımda bulun ve onlara güler yüzle muamele et.”⁹⁹ Odgurmis’in bu uyarıyı dikkate almaması üzerine Küntogdi ikinci mektubunda da aynı konuya değinir: “Buraya gel, kasaba ve şehir içinde

yasa; sen halk arasına katil ve karış, onlar da senin kim olduğunu bilmesinler. Helal dünya mali kazan, kendine sarf et; açları doyur ve çıplakları giydir.”¹⁰⁰ Ögdülmiş de Odgurmîş’a aynı şeyleri söyler: “Senin sarayın, köskün, yerin ve yurdun yok; at, kosum, çoluk-çocuk hani; bunlardan hiçbiri sende yok. İnsanlar üzerinde de senin hiçbir kuvvet ve hakimiyetin yok ki, onu kötüye kullanmayasın ve temiz nam kazanasın. Ne buldun ki, sonra ondan vazgeçtin. Erkek olan, çoğu elde edebildiği halde, az ile iktifa eder; böyle bir insan zahitlik mertebesine erişir.”¹⁰¹ Bu konu ileride açıklayacağımız gibi “sosyal devlet” kavramı için de önemlidir.

İslam dininde bu inzivaya çekilme ile insan arasına karışip deneme eski bir tartışma konusu olmasına rağmen¹⁰² buna dikkat etmeyen bazı araştırmacılar hem Kutadgu Bilig’in laik temelini görememişler hem de eserdeki ana karakterlerin neyi temsil ettiklerinde yanılmışlardır. Odgurmîş’in Budist olduğunu ve Buddhizm’i temsil ettiğini Çagatay öne sürmüş ve Dilaçar buna katılmıştır. Belki Yusuf’un, o dönemde güç kazanmaya başlayan sufizmi Karahanlı devleti için bir tehlike olarak görmüş ve yurttaşlarının daha etkin bir yaşamı benimsemelerini istemiş olabileceği yorumu yapılabilir. Ancak, Odgurmîş’in eserde Budist olduğu yönünde bir işaret yoktur. Inzivaya çekilme ve kendini ibadete adanma Buddhizm’e özgü değildir.¹⁰³ Kaldı ki, eserin birçok yerinde Odgurmîş’in Müslüman olduğuna dair kesin deliller bulunmaktadır. Örneğin, Odgurmîş sözlerine Tanrıyı anarak başlar. Hükümdara yazdığı mektupta “Tanrı adı ile söze başladı: Yaratan, besleyen ve göçüren odur” dedi.¹⁰⁴ Aynı mektupta Odgurmîş Allah’ın niteliklerini sayar.¹⁰⁵ “Gerçek Tanrı sevgisinin girebilmesi için insan gönlünden bütün dünya arzularını çıkarıp atmalıdır” diye düşünür; çünkü ona göre “bu dünya Müslümanlar için bir zindandır.”¹⁰⁶ Hükümdarın kedisini devlet yönetimine girmesi için zorlamayacağını, fakat yanına gelerek bir kez dahi olsa tavsiyede bulunmasını istemesi üzerine Odgurmîş bu teklifi kabul eder ve Küntogdı’yi ziyaret edeceğini söyler, çünkü öyle inanır ki “Müslüman Müslüman’a kardestir ve onlar birbirlerini ziyaret ederler.”¹⁰⁷

Demek ki eserde asıl olan, İslam ile başka bir din arasındaki mücadele değil, İslam’da inzivaya çekilme ile insanlara karışma düşünceleri arasındaki çekilmedir. Yusuf’un vurgulamak istediği, bir toplumda hemen herkesin dinlerinin gerçekte neyi emrettiğinde yanılarak daga çıkması ve bireysel ibadetleriyle uğrması sonucunda, devletin ciddi tehlikelerle karşılaşması ve dinin de bundan zarar görmesi olasılığıdır. Devlet adamı etigi, insan içine karışmayı, toplumsal huzursuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla kişinin zamanını ve varlığını insanlara adanması gerektiğini vurgular. “Halka hizmet Hakka hizmettir” sözü, aslında buraya kadar söylediklerimizi en iyi şekilde

özetlemektedir. Devlet hizmetine giren bir kişi, halka hizmet ederek sadece bu dünyada hayırlı bir iş yapmış olmayacak, aynı zamanda Allah'a da yakınlaşarak hidayete erecektir. Bireyler istedikleri gibi yaşayabilirler; ancak devlet adamlığı ülkeyi içte ve dışta savunmak için gerektiğinde kan dökmeye kadar gidebilecek bir kararlılığı gerektirir. Bir ermişin inançlarından dolayı bunu yapamayacağı açıktır. Asetik bir yaşam herkese göre değildir; tıpkı devlet adamlığının herkese göre olmadığı gibi. Bu nedenle Yusuf, bize iki yol gösterir: devlet adamı etiği ve din adamı etiği.

Kisi kendi rızasıyla devlet hizmetine girdiği zaman, görevinin gereklerinden kaçınmaz. Bu konu Odgurmis ile Ögdülmis arasındaki konuşmalarda sıklıkla karşımıza çıkar. Uzun bir ayrılıktan sonra karşısında Ögdülmis'i gören Odgurmis saskinliğini gizleyemez ve şöyle der: "Ben senin hükümdarın yanında bulunduğunu, bilgin ile halka faydalı olduğunu duydum. Halkın yükünü boynuna yükledikten sonra, onları bırakıp nasıl buraya geldin."¹⁰⁸ Odgurmis aynı zamanda Ögdülmis'in geçirdiği zamana pisman olarak devlet hizmetinden çıkıp kendisine katılması ve tamamıyla ibadetle meşgul olması fikrine de karşı çıkarak şöyle der: "Hükümdar seni aldı ve terbiye etti; bu sayede şimdi sen insanlar arasına girdin. Bütün bunlara karşı kalkıp, düşman gibi, ondan yüz çevirmek sana yakışır mı."¹⁰⁹ Yusuf'a göre, devlet ve din adamlığı aynı derecede önemli olsa da, ayrı işlevleri vardır ve insanlar bunların gereklerini bilerek seçimlerini yapmalı ve topluma o yönde faydalı olmalıdırlar; Odgurmis'in Ögdülmis'e şu sözleri bunun en iyi kanıtıdır: "Bugün orada bulunmak senin için daha iyidir; burada durmak da benim için daha iyidir."¹¹⁰ Zaten, Odgurmis da, yukarıda belirttiğimiz gibi, devlet işlerinden anlamadığını belirterek, eğer hükümdarın hizmetine girerse bunun devlete zararının faydasından çok daha fazla olacağını vurgular. Odgurmis, hükümdarın kendisini hizmetine alması için birçok iyilik edeceğini bildiğini söyler; ancak görevi hakkıyla yerine getiremeyeceğini vurgulayarak Ögdülmis'e şöyle seslenir: "eğer ben oraya gidersem, bu iyilikleri zararlar takip edecektir."¹¹¹ Bu nedenle Odgurmis, mektubunda Küntogdi'ya şöyle yazar: "Eğer memleket işinde faydalı olmam isteniliyorsa, katı söylüyorum, benim istifade edilecek bir tarafım yoktur. Eğer bana iş-güçten bahsediliyorsa, kardeşim [Ögdülmis] sana bin kişinin işini yapacaktır."¹¹²

İste, din ve devletin birbirini kontrol altına almaması yanında, eserde devlet adamı ve din adamı etiği ayırımının yapılmış olması Kutadgu Bilig'in laik bir devlet yapısı önerdiğinin en açık isaretidir. Yusuf'a göre, bir ermiş yasami sürmek isteyen kimse devlet yönetiminde yer almamalıdır. Aynı şekilde, devlet hizmetinde çalışan bir kimse, bir ermiş gibi hareket etmeye özenmemelidir. Din adamının yasami ile devlet adamının yasami birbirinden

farklıdır. İste bu noktayı göremeyen birçok araştırmacı, Kutadgu Bilig'in "teokratik" bir düzeni savunduğu savına kapılmışlardır. Aslında, yukarıda verdiğimiz örneklerde Yusuf'un çok açık bir şekilde iki etik arasındaki ayrımı vurguladığı ve devlet hizmeti altındaki din adamı etigine göre hareket edemeyeceğini savunduğu görülmektedir.

c. Din-Devlet İlişkisi:

Laiklik, din ile devletin birbirinden tamamen kopuk yaşaması olarak da algılanmamalıdır. Asıl olan, devlet ve dinin birbirini kontrol etmemesi ve devlet ile din adamlarının yukarıda açıkladığımız etik değerlere göre hareket etmesidir. Ancak bu, devlet ve din arasında hiçbir ilişki olmadığı ve birbirlerini etkilemediği anlamına gelmez. Devlet adamları dini değerlerden etkilenmeyeceği gibi, toplumun din konusunda çatışmaya sürüklenmesi durumunda devletin de topluma müdahale etmesi doğaldır. Kutadgu Bilig'de bu nokta birçok açıdan vurgulanmıştır.

Öncelikle, yukarıda hikayesel gelişimine değindiğimiz gibi, eserde kişiler arasında düşünce alış-verisi ve özellikle din adamının devlet adamına öğütlerde bulunması dikkat çekicidir. Yusuf burada, din adamının her ne kadar devlet işlerine karışmaması gerektiğini açıkça belirtse de, toplumsal değerlerin devlet adamlarına bazı konularda isik tutmasını yadırgamaz, hatta gerekli görür. Örneğin, aşağıda ele alacağımız gibi, İslam'ın sosyal adalete ve yardımlaşmaya verdiği önem devletin "sosyal devlet" olmasına, yöneticilerin iyi ve adil olmasına verdiği önemse devletin "hukuk devleti" olmasına yönelik önemli katkılarda bulunur. İste eserde Ođurmis, Küntogdi ve Ögdülmis'e dini konularda öğütler vererek onları, halka iyi davranmaları, muhtaçlara yardım etmeleri ve adil kanunlar koymaları gibi konularda uyarır. Dinin doğrudan devlet işlerine karışması yerine, devleti yönetenlerin vicdanlarına seslenerek, toplumsal değerlerin devlet yönetimine en doğru ve en etkin şekilde yardımcı olması amaçlanır. Yukarıda değindiğimiz gibi, iki kere Ođurmis'a mektup yazarak kendisini resmen devlet görevi almaya çağıran Küntogdi, bu konuda başarılı olamayınca hiç olmazsa bu zahidin saraya gelerek öğütlerde bulunmasını rica eder; "Bana gelsin, öğüt ve nasihat versin; sonra tekrar yerine dönüp, kendi işi ile meşgul olsun" der.¹¹³ Ođurmis bu teklifi severek kabul eder. Çünkü hükümdar zorlamaktan vazgeçmekte ve din-devlet ilişkisinde iyi niyetle hareket etmek istemektedir. Kendisini almaya gelen Ögdülmis'e şöyle seslenir Ođurmis: "ben bugün onu ziyaret ederim. O benden bir fayda beklediği için, bundan önce ben ona gitmedim. Şimdi o bundan vazgeçti ve doğru yola girdi; ben de bu yola giriyorum; onun arzusunu yerine getireceğim; emin ol."¹¹⁴

Din-devlet ilişkisinde önemli bir ikinci nokta, devletin din konusundaki sorunlara müdahale etmesidir. Laikliğin din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde tanımlanmasının yaniltıcı olduğuna değinmistik. Doğal olarak, toplumda huzursuzluk yaşanması durumunda devletten bu konuya tamamen seyirci kalması beklenemez. Laiklik geniş anlamda, ve özellikle çoğulcu toplumlarda, devletin çeşitli dini görüş ve topluluklara aynı uzaklıkta durması ve birini diğerlerine ezdirmemesi, onları koruyup kollamasıdır. Bu amaçla devletin zaman zaman topluluklar arası ilişkilere müdahalesi gerekebilir. Diğer bir deyişle, din ve devletin birbirini kontrol etmemesi esastır; ancak aralarındaki hassas denge, dini çatışmaların devlet ve toplum düzenini yıkmaması için, devletin sorunlu zamanlarda aktif bir görev üstlenerek dini huzursuzluklara müdahalesini gerektirebilir. İste Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş ve Küntogdi’nin Odgurmis’in sağlık durumuyla ilgilenmesi bu şekilde yorumlanabilir. Bir habercinin Odgurmis’in hastalandığı haberini getirmesiyle, Ögdülmiş derhal kendisini ziyaret eder. Küntogdi da Ögdülmiş’in ziyaretini yerinde bulur ve hatta Odgurmis’in yanında neden daha uzun bir süre kalmadığına çıkışır: “Ona kim hizmet eder, hastalığına kim bakar; o hasta-hasta yalnız basına nasıl orada kalır. Niçin orada bir müddet kalmadin; onu kime emanet ettin de, bu halde biraktin geldin.”¹¹⁵ Bunun üzerine Ögdülmiş ikinci kez Odgurmis’i ziyaret eder; ancak artık çok geçtir, Odgurmis ölmüş ve müridi Kumaru tarafından gömülmüştür.

Eserde hem Odgurmis’in ölmesi hem de ardında Kumaru’yu bırakması üzerinde durulması gereken konulardır. Odgurmis’in ölmesi, fakat Küntogdi ile Ögdülmiş’in hala yaşıyor olması, Yusuf’un devlet yönetiminin esas olarak adalet ve akla dayanması gerektiğini vurguladığı şeklinde yorumlanabilir.¹¹⁶ Bu ise laikliğin eserdeki bir diğer isaretidir; her ne kadar devlet ve din karşılıklı ilişki halindeyse de, devlet yönetiminde dinin asıl unsur olması beklenemez. Bir diğer nokta ise, Odgurmis’in arkasında Kumaru’yu bırakmasıdır. Eserde dine verilen önem eksilmemiş, zahit ardından gelecek kişiyi bizzat yetistirmiş ve böylece dinin sürekliliğini sağlamıştır. Aynı zamanda, Yusuf’un gelişim ve değişimi vurguladığı da öne sürülebilir. Tıpkı Aytoldi’nin ölüp yerine kendinden daha akıllı Ögdülmiş’i bıraktığı gibi, Kumaru’nun da Odgurmis’tan daha bilgili olması ihtimali vardır. Böylece, devlet kurumlarının gelişerek değişmesi, Yusuf tarafından dinde de olumlu ve gerekli görüldüğü söylenebilir.

Sonuç:

Kutadgu Bilig'in devlet felsefesini inceledigimiz makalenin bu ilk bölümünde önemli sonuçlara ulasmis bulunmaktayiz. Öncelikle, bugüne kadar eser üzerinde yapılan incelemelerde önemli bir metot hatasi yapilmistir. Bu incelemelerin yüzü hep geriye dönük olmus; Yusuf'un hangi filozoflardan etkilenmis olabilecegi ve Kutadgu Bilig'in Çin, Hint ve İran kültürlerinden hangisinin etkisi altında yazilmis olabilecegi tartisilmistir. Yapilan birçok hatanın yanında bu tartismalarda elestirilmesi gereken asil nokta, bu tartismaların bizi eserde üzerinde durulmasi gereken temel konudan uzaklastirdigidir. Aslında Kutadgu Bilig'in ana mesajı ileriye yöneliktir ve bu açıdan bakıldığında eserin bize bir Türk-Islam devletinin temel felsefesini verme amacı güttüğü ortadadır. Kutadgu Bilig, demokratik laik ve sosyal bir hukuk devletini isaret etmektedir.

Yukarıdaki incelememizde bu değerlerden demokrasi ve laiklik üzerinde durduk. Politik yaşamda gücün sınırlandırılması, yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkilerin ayrıntılarıyla ele alınması, bilgiye ve bilime önem verilmesi eserde demokratik bir devletin savunulduğuna isaret etmektedir. Bunun yanında, din ve devlet işlerinin birbirini kontrol etmemesi, devlet adamı etigi ile din adamı etigi arasında bir ayırım yapılması ve din ile devlet ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği konusundaki açıklamalar da Yusuf'un daha o günden laik bir devleti savundugunun kanıtıdır.

Makalemizin ikinci bölümünde sosyal devlet ve hukuk devleti kavramlarını da inceledikten sonra, Kutadgu Bilig'in çağdas bir devlet felsefesini ele alıs ve irdeleyis açısından Türk yazınında ve kültürel yaşamında vazgeçilemez bir yeri olduğu sonucuna ulasilacaktır.

Kaynakça

- ARAT, Resid Rahmeti (1970), "Kutadgu Bilig ve Türklük Bilgisi," *Türk Kültürü*, 98: 70-90.
- ARSAL, Sadri Maksudi (1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- ARSLAN, Mahmut (1987), *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- BASER, Sait (1990), *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ÇAGATAY, Saadet (1970), "Kutadgu Bilig'de Ögdülmis," *Türk Kültürü*, 98: 95-111.
- DANKOFF, Robert (1983), *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- DEVEREUX, Robert (1961), "Yusuf Khass Hajib and The Kutadgu Bilig," *Muslim World*, 51: 299-310.
- DILAÇAR, Agop (1995), *Kutadgu Bilig Incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 3.Basım.
- HACIB, Yusuf Has (1998), *Kutadgu Bilig*. Çev. Resid Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- HOBBS, Thomas (1985) [1651], *Leviathan*. New York: Penguin Books.
- INALCIK, Halil (1966), "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri," *Resid Rahmeti Arat İçin*. Ankara: Türk Kültürünü Arastırma Enstitüsü: 259-271.
- İNAN, Abdulkadir (1970), "Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Üzerine Notlar," *Türk Kültürü*, 98: 112-126.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- KARAMANLIOĞLU, Ali F. (1970), "Kutadgu Bilig'in Diline ve Adına Dair," *Türk Kültürü*, 98: 127-131.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1981), *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 3. Basım.
- NIYAZI, Mehmed (1993), *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken.
- PEIRCE, Charles Sanders (1982) [1877], "The Fixation of Belief," THAYER, H.S. (Ed.) *Pragmatism: The Classic Writings*. Indianapolis: Hackett Publishing: 61-78.

Dipnotlar:

- * Bu makale iki bölüm halinde yayınlanacaktır. II. bölümü bir sonraki sayıda yer alacaktır.
- ¹ Arat, 1970: 70.
- ² 192. Bu ve bundan sonraki atıflarda vereceğim sayı ve sayılar, Kutadgu Bilig'in Resid Rahmeti Arat çevirisindeki beyit numaralarıdır.
- ³ 355-357. Eserde Aytoldi ve Ogdurmis arasında bir diyalog yoktur. Yani "eser dört kişi arasında geçen diyaloglardan oluşur" derken, su kişiler arasında doğrudan diyalog olduğunu belirtmekteyiz: Küntogdi ile Aytoldi; Aytoldi ile Ögdülmiş; Küntogdi ile Ögdülmiş; Ogdurmis ile Ögdülmiş; ve Ogdurmis ile Küntogdi.
- ⁴ Ögdülmiş zaman zaman Ogdurmis'a "kardesim" diye seslense de, eserden anlaşılmaktadır ki Aytoldi'nin tek oğlu Ögdülmiş'tir. Ögdülmiş'in Ogdurmis'a bu şekilde hitap etmesinin nedeni, onu hem çok sevmesi hem de din kadesi olarak görmesidir. Bkz. 1158, 1261, 3485.
- ⁵ Inalcık, 1966: 267.
- ⁶ Köprülü, 1981: 170.
- ⁷ Köprülü, 1981: 170.
- ⁸ Arsal, 1947: 119.
- ⁹ Arslan, 1987: 13.
- ¹⁰ Kafesoglu, 1980: 35-48.
- ¹¹ Çağatay, 1970'ten.
- ¹² Çağatay, 1970: 104-105.
- ¹³ Dilaçar, 1995: 152-153.
- ¹⁴ Dankoff, 1983: 14.
- ¹⁵ Bkz. 1-62.
- ¹⁶ Çoğu kez demokrasi ile halkın doğrudan seçimle devletin tüm yöneticilerinin seçtiği cumhuriyet rejimi, veya parlamenter demokrasi, birbiriyle karıştırılmaktadır. Bugünkü uygulamalara baktığımızda Belçika, Büyük Britanya, Hollanda, İspanya, İsveç, Norveç gibi demokratik ülkelerin parlamentoları yanında kral ve kraliçelerinin sembolik de olsa hala yetkileri olduğunu, yani bu ülkelerin "mesruti monarsi" ile yönetildiğini görüyoruz. Demokrasinin ilkeleri ve demokratik değerler ile yönetim şekli arasındaki ayrımın iyi yapılması gerekmektedir; demokratik devlet mutlaka parlamenter demokrasi demek değildir. İste, Kutadgu Bilig demokratik bir sistem üzerine kurulu derken, 11. yüzyıl Karahanlı devlet teşkilatında bir hükümdarın is basında bulunmadığını değil, eserin temel demokratik değerleri işaret ettiğini anlatmak istiyoruz.
- ¹⁷ Baser, 1990: 1-3; Kafesoglu, 1980: 22; Niyazi: 1993, 53.
- ¹⁸ Baser, 1990: 7.
- ¹⁹ 5534. Çeşitli devlet yöneticilerinin isinin ehli olması gerektiği hakkında ayrıca bkz. 2236, 2315, 2555, 2603, 4074.
- ²⁰ 1755-1756.
- ²¹ 4080.
- ²² 5650-5651.
- ²³ Baser, 1990: 85 ve 123.
- ²⁴ 1995 ve 5209.
- ²⁵ 5656 ve 5659.

- 26 Bkz. 2181-2264, 2269-2429, 2596-2668, 2743-2822, 5329, 5588.
27 5330.
28 422 ve 429-430.
29 5628.
30 2193.
31 5849.
32 3132.
33 3143.
34 2953.
35 Thomas Hobbes, *Leviathan*, [1651]. New York: Penguin Books, 1985.
36 5579-5582.
37 5574-5577.
38 5088.
39 3830.
40 5505.
41 5852.
42 Örneğin bkz. 1771-1772, 3108, 3121, 5521-5522.
43 3206.
44 4121.
45 Bkz. 2110-2111 ve 2245.
46 5202 ve 5204.
47 2030.
48 2024.
49 2032 ve 2034-2035.
50 3165 ve 6611.
51 2227-2228.
52 Peirce, 1982: 61-78.
53 3168.
54 1850, 1853, 1855-1857.
55 5252-5253.
56 1990.
57 1951-1953.
58 2425-2426. Ayrıca bkz. 219, 224, 252, 281, 303, 1781, 1968, 2720.
59 254 ve 256.
60 2714-2715.
61 685-687 ve 747.
62 1858.
63 3216 ve 3224-3225.
64 4341 ve 4345.
65 Arsal, 1947: 94.
66 Dilaçar, 1995: 196.
67 Arslan, 1987: 19.
68 5311-5312.
69 3961.
70 3791.
71 3813.
72 3756 ve 3759-3760.

⁷³ 4904 ve 4922.

⁷⁴ 4952-4953.

⁷⁵ 5041.

⁷⁶ 5036.

⁷⁷ 5054-5055 ve 5058-5059.

⁷⁸ İslam'ın devlet dini olduğu veya İslam ile devletin birbirinden ayrılmayacağı yorumlarına neden olan en önemli unsur Hıristiyanlık ile İslam'ın doğumundaki değişik çevresel şartlardır. Hıristiyanlık doğumunu izleyen ilk yıllarda Roma'nın gücüne karşı çıkamamıştı; daha sonraları ise Roma tarafından benimsenerek bir İmparatorluk dini haline geldi. Yani, Hıristiyanlık başka bir inançla veya herhangi bir devletle çatışma durumunda değildi ve bu nedenle devlet-din ilişkileri açık şekilde birbirinden ayrı görünüyordu. Ancak İslam daha doğduğu anda din hakkında belirli düşünceleri olan topluluklarla ve Yahudilerle savaşmak zorunda kaldığı için, Müslümanlar daha organize olma gereğini duydular. Hatta, Hazreti Muhammet dini liderliğin yanında askeri liderliği de üstlendi. Bu durum, birçok araştırmacıyı İslam'ın devlet dini olduğu yorumuna götürdü. Aslında ilk yıllarda görülen bu zorunluluk daha sonraları değişecek ve hükümdarlık ile halifelik makamları ayrı şahıslarda belirecektir. Kaldı ki halifelik Kuran'da bir "makam" olarak görülmez. Allah'ın yeryüzündeki halifesi belirli bir kişi veya kurum değil, genel olarak insandır.

⁷⁹ Bkz. 5132-5438.

⁸⁰ 5701 ve 5710-5711.

⁸¹ 5735.

⁸² 5736-5737.

⁸³ 5757-5758.

⁸⁴ 5819 ve 5821.

⁸⁵ 5725.

⁸⁶ 350-352. Kut kelimesi hem mutluluk hem de devlet anlamına gelmektedir. Kut'u mutluluk diye çevirenler eseri de "mutluluk veren bilgi" (Örneğin İnan, Köprülü), kut'u devlet diye çevirenler ise eseri "devlet yönetme sanatı" diye çevirmişlerdir (Örneğin Kafesoglu, Arsal ve Arslan). Eserin gün ışığına çıktığı tarihten bugüne kadar, Kutadgu Bilig'in ne anlama geldiği tartışması sürmektedir. Ünlü Türkologlar H. Vambery ve W. Radloff eseri "mutluluk veren bilgi," yine o dönem araştırmacılarından Leon Cahun ve P.A. Jaubert ise "Yönetim Bilimi" diye çevirmişlerdir (Devereux, 1961: 306). Kasgarlı Mahmut da sözlüğünde "kut" kelimesini, Arapça "devlet" kelimesi ile karşılamıştır. Ancak gözden kaçan bir nokta, "devlet" kelimesinin hem mutluluk hem de hakimiyet ve siyaset etme anlamlarına gelmesidir. Devlet kelimesi, "basına devlet kusu konu" deyiminde olduğu gibi talih, baht ve mutluluk anlamına gelebileceği gibi, bugünkü yaşamımızda sıklıkla kullandığımız yönetim ve siyaset anlamına da gelir. Bu nedenle, sanatçıların eserlerinde "devlet" kelimesine her iki anlamı da yüklediğini zaman zaman görmekteyiz. Bu yoruma katılan bir düşünür Ali F. Karamanlıoğlu'dur. Bu düşünürümüze göre, Yusuf kut kelimesini her iki anlama gelecek şekilde kullanmış ve bugünkü devlet kelimesinin iki karşılığını da vermiştir. Karamanlıoğlu, aynı zamanda bir sair olan Osmanlı hükümdarı Kanuni'nin "Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" beytinde böyle bir sanata başvurduğunu belirterek Kutadgu Bilig'in "Devlete Erisme Bilgisi" diye çevrilebileceğini savunur ve ekler: "Devlet, ama iki cihanda aziz eden devlet" (Karamanlıoğlu, 1970: 130-131). Dikkat edilirse, eserde Yusuf da devlet kelimesini bu iki anlamda kullanmıştır (Bkz. 668-669, 694-696, 1077, 1144, 1373). Böylece denilebilir ki Yusuf, eserine Kutadgu Bilig ismini

koyarken, kut kelimesine hem “mutluluk” hem de “devlet” anlamlarını yüklemiştir. Bu nokta, eserin içeriğinde belirginleşmekte, Yusuf bir yönden devlet yönetme sanatı üzerinde dururken, diğer yandan etik değerler üzerinde durarak hem bu dünyada nasıl yaşamamız hem de öbür dünya için nasıl hazırlanmamız gerektiğini anlatarak insani mutluluğa kavuşturmayı hedeflemiştir. Aslında mutluluk ve devlet kavramları, birbirinden uzak kavramlar değildir. Mehmed Niyazi'nin şu düşüncesi ilginçtir: “Kutadgu Bilig'den anlaşıldığı üzere, ‘kut’ kelimesi iki anlama gelmektedir. Birincisi, ‘mutluluk’, ikinci anlamı ise ‘hakimiyet, devlet kudreti’ demektir. Bu kelimenin mutluluk ve hakimiyet anlamına gelmesi rastlantı değildir. Türklerin hakimiyet ile mutluluğunun ayrılmayacağını kastettiklerine dair işaret olsa gerektir” (Niyazi, 1993: 50).

- ⁸⁷ 6496-6500.
⁸⁸ 3340, 3525, ve 3539.
⁸⁹ 6151 ve 6153-6154.
⁹⁰ 2989.
⁹¹ 3749-3750.
⁹² 3696.
⁹³ 6500.
⁹⁴ 3205 ve 3213-3214.
⁹⁵ 3338-3339 ve 3366.
⁹⁶ 3235.
⁹⁷ 3918-3920.
⁹⁸ Bkz. 3287, 3954, 4894, 4969.
⁹⁹ 3226-3228, 3236-3237 ve 3240.
¹⁰⁰ 3922-39233922-3923.
¹⁰¹ 3439-3442.
¹⁰² Dankoff, 1983: 22-27.
¹⁰³ Dankoff, 1983: 14.
¹⁰⁴ 3715.
¹⁰⁵ Bkz. 3717-3730.
¹⁰⁶ 4808-4809.
¹⁰⁷ 4991.
¹⁰⁸ 3304-3305.
¹⁰⁹ 5780 ve 5783.
¹¹⁰ 5725.
¹¹¹ 3737.
¹¹² 3803-3804.
¹¹³ 4939.
¹¹⁴ 4992-4994.
¹¹⁵ 6241-6242.
¹¹⁶ Bkz. Dankoff, 1983: 33.